

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

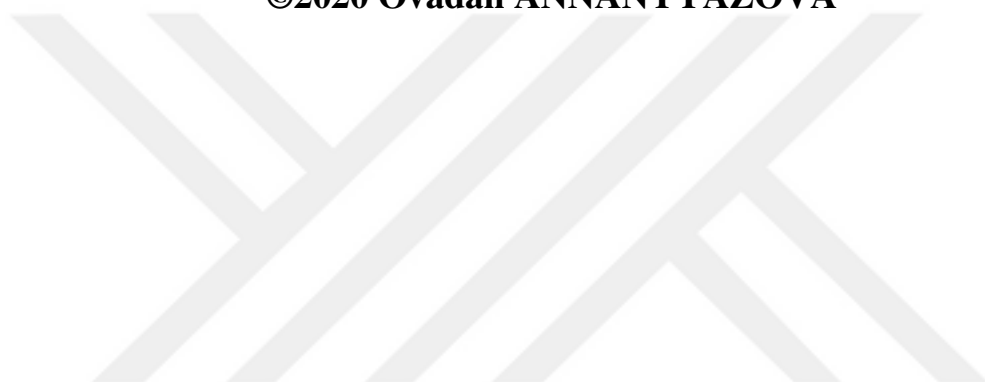
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERV

Ovadan ANNANYYAZOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2020

©2020 Ovadan ANNANYYAZOVA

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERV
MERV IN THE PERIOD OF SELJUKS

Hazırlayan
Ovadan ANNANYYAZOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi. Rıfat İlhan ÇELİK

KIRŞEHİR-2020

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Ovadan ANNANYYAZOVA tarafından hazırlanan “*Selçuklular Döneminde Merv*” adlı tez çalışmasıtarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi. Rıfat İlhan ÇELİK

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Üye.....(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi. Bilal KOÇ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2020

(İmza)

Unvan, Adı-Soyadı

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2020

Ovadan ANNANYYAZOVA

İmza

ÖZET

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Ovacan ANNANYAZOVA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Rifat İlhan ÇELİK

2020 – 114 Sayfa

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Bölümü Ana Bilim Dalı

Jüri

Dr. Öğr. Üyesi. Rifat İlhan ÇELİK

Prof. Veli ÜNSAL

Dr. Öğr. Üyesi. Bilal KOÇ

Türkler tarih boyunca birçok devletler kurmuşlardır. Onlardan birisi de İslam Dünyasında büyük bir öneme sahip olan Büyük Selçuklu Devletidir. Selçuklu ailesi Merv şehrini fethederek Horasan'a hâkim olmuş, Orta Asya ve Doğu ülkelerinin kaderini değiştirmiştir. Tarih boyunca çeşitli isimler alan ve gözde bir şehir olan Merv Büyük İpek Yolu'nun üzerinde bulunması nedeniyle büyük bir önem taşımıştır. Çağrı Bey'in idare merkezi olan Merv şehri Sultan Sancar'ın döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuştur. Selçukluların döneminde Merv şehri idari, iktisadi, ticari, ilim, kültürel ve sosyal yönden önceki dönemlerle mukayese edilmeyecek boyutta gelişmiştir. Merv'de çıkan isyanlar ve taht kavgaları Büyük Selçuklu Devletini her yönden etkilemiş ve devletin yıkılmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çağrı Bey, Merv, Horasan, Selçuklu Ailesi, Sultan Sancar.*

ABSTRACT

MERV IN THE PERIOD OF SELCUKS

M.Sc. Thesis

Prepared by: Ovadan ANNANYAZOVA

Advisor : Dr. Rıfat İlhan ÇELİK

2020 – 114 Page

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

History Department

Jury

Dr. Rıfat İlhan ÇELİK

Prof. Veli ÜNSAL

Dr. Bilal KOÇ

Abstract

Turks have established many states throughout history. One of them is the Great Seljuk State, which has a great importance in the Islamic World. The Seljuk family dominated Horasan by conquering the city of Merv and changed the fate of the Central Asian and Eastern countries. Merv which was a popular city having various names throughout history, has had great importance due to its location on the Great Silk Road. The city of Merv, which was the administrative center of Chagri Bey, became the capital of the Great Seljuk State during the period of Sultan Sanjar. In the period of the Seljuks, the city of Merv was developed in a way that could not be compared with the previous periods in terms of administrative, economic, commercial, scientific, cultural and social aspects. Rebellions and throne fights in Merv affected the Great Seljuk State in every way and prepared the ground for the collapse of the state.

Key words: *Chagri Bey, Merv, Horasan, Selcuk Family Sultan Sanjar.*

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı Büyük Selçuklu hükümdarlarının saltanat yıllarında Merv’de gerçekleşen olayları, bu hükümdarların Merv’in gelişimi için yaptığı çalışmalarını ve XI-XII. yüzyıllardan günümüze kadar gelen tarihi belgeleri incelemek ve değerlendirmektir. Bu çalışma Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan ve Dandanakan Savaşı’nda elde edilen zaferden itibaren devletin çöküşüne kadar dönemleri kapsamaktadır.

Tezde Büyük Selçuklu Devleti’nin hükümdarlarının dönemleri ayrı ayrı anlatılmakta olup daha çok Merv şehri incelenmeye çalışılmıştır. Merv’in gelişimi ileriki bölümlerde daha detaylı anlatılacaktır. Bu çalışmada sadece Türkiye Cumhuriyeti’nin araştırma kaynaklarından değil, Türkmenistan’ın ve Rusya’nın araştırma kaynaklarından da faydalanılmıştır.

Araştırma kaynaklar incelenirken Merv’de bulunan tarihi eserler ile ilgili halk arasında anlatılan ve yazılı kaynakları olan bazı rivayetler de Türkmenceden çevrilmiştir. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde TSSC’nin Tarih ve Kültür Anıtlarını Koruma Derneği tarafından yayımlanan “Pamyatniki Arkhitektury Turkmenistana” (Türkmenistan’ın Mimari Anıtları), Merv ile ilgili yapılan ilk akademik eser olan ve 1894 yılında St. Petersburg’da yayımlanan. A. Jukovski’nin “Razvaliny Starogo Merva” (Kadim Merv’in Harabeleri) eserinden ve Türkmenistan’da arkeoloji araştırmalar esasında hazırlanan “Gadymy Merw” (Kadim Merv) adlı kitabından faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın konusunun şekillenmesinde büyük pay sahibi olan, tez çalışmamda planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım sayın hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi. Rıfat İlhan Çelik’e teşekkür ederim.

Kırşehir- 2020

Ovadan ANNANYYAZOVA

KABUL VE ONAY.....	iii
BİLDİRİM.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
Kısaltmalar.....	x
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	xi
1- TARİHLER (VAKAİNAMELER).....	xi
2- SEYAHETNAMELER	xvi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Merv'in Tarihi

1.1. Merv'in Tarihi ve Anlamı	2
1.2. Merv'in Coğrafi Konumu.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

2. Büyük Selçuklular Döneminde Merv

2.1. Selçuklu Ailesi ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda Merv'in Önemi	7
2.2. Sultan Alp Arslan Döneminde Merv (1063-1072).....	11
2.3. Sultan Melikşah Döneminde Merv (1072-1092).....	17
2.4. Sultan Berkjaruk Döneminde Merv (1094-1104).....	21
2.5. Sultan Sancar Döneminde Merv (1118-1157).....	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Büyük Selçuklular Döneminde Merv'de İlim, Sosyal Hayat ve Şehir Gelişimi

3.1. Büyük Selçuklu Dönemine Ait Merv'in Tarihi Eserleri	29
3.2. Kaleler ve Kervansaraylar	31
3.2.1. Sultan Kale	31
3.2.2. İskender Kale ve Küçük Sultan Kale	32
3.2.3. Şayım Kale	33
3.2.4. Şehriyar Erk (Şehriyar Kale).....	35
3.2.5. Kirman Kervansarayı	36
3.2.6. Başane Kervansarayı	36

3.3. Türbeler ve Camiler	37
3.3.1. Dandanakan Cami	37
3.3.2. Hoca Yusuf Hemedânî Türbesi ve Kişiliği Hakkında	39
3.3.3. Hüdanazar Evliya Türbesi	41
3.3.4. Kız Bibi Türbesi / Terken Hatun Kümbeti	42
3.3.5. Muhammet İbn Zeyd Türbesi	43
3.3.6. Talhatan Baba Camisi	48
3.3.7. Başane Camisi	51
3.3.8. Cuma Camisi	51
3.3.9. Sultan Sancar Türbesi	52
3.4. Evler ve Diğer Binalar	55
3.4.1. Yakipere	55
3.4.2. Şehriyar Ark'ta Bulunan Oluklu Ev	55
3.4.3. Merv'de Bulunan Büyük Selçuklular Dönemine ait Evler	57
3.4.4. Buzhaneler	58
3.5. Medreseler ve Kütüphaneler	60
3.5.1. Nizamiye Medresesi ve Kütüphanesi	64
3.5.2. Şeref'ül Mülk Medresesi ve Kütüphanesi	66
3.6. Mervname'ye Göre Büyük Selçuklular Döneminin Şairleri	68
3.6.1. Ebû Hanîfe-i İskâfî	68
3.6.2. Nâsır-ı Hüsrev	69
3.6.3. Fahreddin Mervezî	70
3.6.4. Rafî Mervezî	70
3.6.5. Gazali Mervezî	70
3.7. Büyük Selçuklular Döneminde Merv'de Din ve Kutlanan Bayramlar.	70
3.7.1. Dinî Unsurlar	71
3.7.2. Dinî Bayramlar	72
3.2.3. Milli Bayramlar	73
3.8. Selçuklular Döneminde Merv'de Ticaret ve Büyük İpek Yolu'nun Önemi	73
Sonuç	76
Kaynakça	77
Ekler	84

Kısaltmalar**Açıklamalar**

bkz. :	bakınız
c. :	Cilt
trc. :	tercüme eden
DİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz. :	hazırlayan
İA :	İslam Ansiklopedisi
MEB :	Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö. :	Miladiden Önce
M.S. :	Miladiden Sonra
s. :	sayfa
S. :	Sayı
SSCB :	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDAV :	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK :	Türk Tarih Kurumu
TSSC :	Türkmenistan Sovyet Sosyalistik Cumhuriyeti
USAD:	Uluslararası Spor Adamları Derneği
yay.:	yayımları, yayınlayan
GTAKE :	Güney Türkmenistan Arkeoloji Kompleksleri Ekpedisyası
TAKE :	Türkmenistan Arkeoloji Ekspedisyası
YKY :	Yapı Kredi Yayınları

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Merv ile ilgili çalışma yapılırken konunun birinci elden kaynakları incelenmesi gerekmektedir. Ne yazık ki bu kaynakların birçoğu Moğol istilasında yakılıp yok edilmiştir. Yakılıp yıkılan kütüphanelerdeki ana kaynak olan kitapların sayısı günümüzde bilinmemektedir. Günümüzde birinci elden kaynak olan İbnü'l Esir El-Kamil Fi Tarih araştırmacılar tarafından yaygın olarak faydalanılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv'i çalışmış batılı araştırmacı sayısı oldukça azdır. Batılı araştırmacılar daha çok Türkiye Selçuklu Devleti üzerine yoğunlaşmışlardır. Merv üzerine ilk çalışma 1890 yıllarında meşhur Rus oryantalist V. A. Jukovski tarafından yapılmış ve 1894 yılında “*Drevnosti Zakaspiyskogo Kraya, Razvalini Starogo Merva*” adlı eserini kaleme almıştır.

Bu çalışma yapılırken konuya ilişkin birinci elden kaynaklara ulaşmakla beraber Türkmenistan'ın, Türkiye'nin ve Rusya'nın modern araştırmacılarının çalışmalarından da yararlanılmıştır.

1- TARİHLER (VAKAİNAMELER)

Arapça

1. İBNÜ'L ESİR, El-Kamil Fî Tarih

Meşhur Arap tarihçisi İbnü'l Esir tarafından yazılan bu eser İslâm tarihi kaynakları arasında birinci elden kaynak teşkil etmekte olup, en güvenilir eserlerden biridir. On cilt halinde yazılmış olan bu eser en iyi ve en kapsamlı eserler arasında yer almakta olup, Büyük Selçuklular ile ilgili ayrıntılı bilgilere rastlamak mümkündür.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta olup Merv'de yaşanan olaylar ile ilgili bilgilere de yer verilmektedir.

El-Kâmil'in tamamı IX. (XV.) yüzyılda Necmeddin Târimî tarafından Farsça'ya Abdülkerim Özaydın tarafından (IX, X, XI ve XII. cildin ilk yarısı) Türkçe'ye çevrilmiştir. Abdülkerim Özaydın bu eserde geçen Selçuklular'ın ilk yılları ile ilgili bölümleri “Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları” adı ile yeniden tercüme etmiştir (Özaydın, 2001:282).

2. Abdurahman İBNÜ'L CEVZÎ, **El-Muntazam Fî Târîhil-Ümem'de Selçuklular**

Çok yönlü bir bilgin olan Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin bu hacimli eserinin Selçuklu tarihi ile ilgili kısmı Ali Sevim tarafından seçme, tercüme ve değerlendirme yoluyla Türkçe'ye aktarılmıştır (İbnül'l-Cevzi, 2014:1-3). Eserde daha çok Selçuklu-Abbasi ilişkileri ele alınmış olup, Sultan Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün hayatı üzerinde durulmuştur.

İbnü'l-Cevzî eserinde Selçukluların bağımsızlık yolundaki hareketleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş, yükseliş ve azamet dönemleri kronolojik sırayla yazılmıştır.

3. SİBT İBNÜ'L CEVZÎ, **Miratü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular**

Sıbt İbnü'l Cevzî, tarihçi, âlim ve meşhur vaizdir (Sevim, 2009:87-88). Kaleme aldığı bu eser insanlığın yaratılışından başlamakta ve yazarın ölümüne kadar meydana gelen olayların rivayetlerini kapsamaktadır. Diğer kaynaklarda bulunmayan ya da zor ulaşılan Büyük Selçuklular tarihi ile ilgili bu bilgilerin bu eserde yer alması, XI. yüzyıl Selçuklu tarihini anlatan Miratü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklu tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. XIII. yüzyılın tarihçileri arasında önemli bir yere sahip olan Sıbt İbnü'l-Cevzî kendinden önce cereyan eden olayları, daha önce yazılmış olan eserlerden nakletmiştir.

Kırk ciltlik bir umumi tarih olan bu eserin Tuğrul Bey döneminden itibaren Sultan Melikşah dönemine kadar olan bölümü Ali Sevim tarafından çevrilmiştir (Cevzi, 2011:2-3). Ali Sevim'in seçme, tercüme ve değerlendirme çalışmasını yapmış olduğu bu eserin muhtasar (kısaltılmış) ve mufassal (ayrıntılı) olmak üzere iki versiyonu bulunmaktadır (Sevim, 2009:87-88).

4. El-Azîmîn, Ebû Abdullah Muhammed, **Azîmî Tarihi**

Azîmî Tarihi Selçuklular ile ilgili bölümleri (1038/9-1143/44) Ali Sevim tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Yazar olayları dönemlere ayırarak kısa kısa anlatmıştır.

Farsça

1. HEMEDANÎ, Hacı Reşideddin Fazlullah, **Câmiü't Tevarih**

Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî'nin ilk dünya tarihi olarak kabul edilen Farsça eserdir (Şeşen, 1993:132). Orta Çağ İslâm dünyasında yetişen seçkin devlet adamlarından, âlim ve tabiplerinden olan Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî bu eserini İlhanlı Hükümdarı

Gazân Han'ın isteği üzerine kaleme almıştır.

Eserin orijinalinin bir kısmı Farsça, bir kısmı Moğolca yazılmış ve dört cilt olarak 1310 yılında tamamlanmıştır (Şeşen, 1993:132). Eser daha sonra Arapçaya çevrilmiş olup kaynaklarda birisi üç cilt, diğeri dört cilt olmakla iki versiyonu olduğu söylenmektedir (Şeşen, 1993:132).

İlk Çağ'dan itibaren Orta Çağ Avrupası ve İslâm dünyasında birçok kişi kendi inanç, kültür ve düşüncesi doğrultusunda birtakım umumi tarihler yazmışsa da Asya ve Avrupa kıtalarındaki çeşitli kavim ve milletlerin, buralarda kurulmuş devletlerin tarihini ilk defa tarafsız bir görüşle kaleme alan Reşîdüddin olmuştur. (Şeşen, 1993)

2. KAZVİNÎ, Hamdullah Muhammed Müstevfi, *Tarih-i Güzide*

Hamdullah el-Müstevfi'nin umumi tarihe dair, altı bâb ve bir hâtimden oluşmakta olan bu eseri 1330 yılında tamamlanmıştır (Özaydın, 2011:82-83). Eser Yâkub Paşa tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir (Özaydın, 2011:83). Yazarın oğlu Zeynüddin tarafından esere 1342-1392 yıllarını kapsayan bir zeyil yazılmıştır (Özaydın, 2011:83). Bu eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye kazandırılmıştır (Özaydın, 2011:83). Bu muazzam eser dünyanın yaratılışından başlayarak müellifin zamanına kadar geçen tarihi olayları anlatmaktadır. Konumuzu ilgilendiren Büyük Selçuklu Devleti eserin altıncı bâb dördüncü bölümünde, Selçuklu hükümdarlarının hayatı ayrı ayrı anlatılmıştır (Özaydın, 2011:82-83).

Rusça

1. JUKOVSKÎ, Vasili Andreyeviç, *Drevnosti Zakaspiyskogo Kraya, Razvalini Starogo Merva*

Merv'in tarihi eserleri ile ilgili yapılan çok kapsamlı ve ilk çalışmadır. Ünlü oryantalist V. A. Jukovski'ye ait bu eser 1894 yılında tamamlanmış ve günümüze kadar ilim aleminin pek dikkatini çekmemiştir.

Eserin birinci bölümü, Merv'in elden ele geçişi ile ilgili olayları, Büyük Selçuklular dönemini, devletin yıkılış dönemini, Merv'in tekrardan ayağa kaldırılması ile ilgili bilgiler içermektedir. İkinci bölümü ise tamamen Merv'in arkeolojisine ve tarihi eserlerine ayrılmıştır. V. A. Jukovski bu çalışmasında türbelerde, mescitlerde, kalelerde yazılı Arapça yazıları Rusçaya ve Türkmenceye çevirerek eserinde istifade etmiştir.

2. ZAPAROJETS, Seldjuki

Kolay ve erişilebilir bir biçimde yazılmış olan bu bilimsel çalışma, XII. yüzyılda güçlü bir devlet yaratan Selçuklu hanedanının kökeni, kuruluşu, yükselişi ve yıkılışı ile ilgili bilgiler detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Çalışma, nadir Orta Çağ kaynaklarına dayanan eski gravürlerin yanı sıra haritalarla gösterilen Selçuklu emri altındaki şehirlerle ilgili bilgileri içermektedir.

3. S.L. VOLİNA, A.A.ROMASKEVİÇ, A.Yu. YAKOBOVSKİ, **Materialı İstorii Turkmen i Turkmenii Tom I VII-XV vv.**

SSCB döneminde iki cilt olarak yayınlanmıştır. Bu değerli eserin birinci cildi “*Türkmenistan ve Türkmenlerin tarihinin VII-XV. yüzyıllarını*”, ikinci cildi ise “*XVI-XIX. yüzyıllarını*” içermektedir. Eserin konumuzu ilgilendiren birinci cildi yukarıda adı geçen SSCB’nin meşhur tarihçilerin yönetiminde 1939 yılında neşredilmiştir (İnan, 1944:474). Bu kitapta Türkmenlerin tarihine ait şark materyaller toplanmıştır. Konumuz olan Büyük Selçuklu Devleti dönemine, birinci cildin III. kısmında (XI-XII. yüzyılda Türkmenler ve Türkmenistan) yer verilmiştir. Bu bölümde yazarlar Selçukluların tarih sahnesine çıkışını, Sırderya kıyılarında güneye doğru hareketlerini, Dandanakan zaferi ile Merv’in fethini anlatmışlardır. Yazarlar bu kitaba orjinal kaynaklardan da bazı bilgileri aktarmışlardır.

4. BARTHOLD, Vasili Viladimiroviç, **Orta Asya Türk Tarihi**

Rusça’dan Türkçe’ye çevrilmiş olan araştırma kaynağı olarak birçok araştırmacı tarafından tercih edilen çok yaygın bir kitaptır. Bu kitap 12 ders şeklinde işlenmiş olup, bir ciltte toplanmıştır. Yazar bu çalışmasında Türk kavimlerinin tarihi hakkında Rus ve Batı araştırmacıların elde ettiği neticeleri tanıtmak istemiştir. Ancak bu neticeler pek zengin olmadığından birçok meselelere değinilememiştir. Bunun nedeni ise Türk tarihini ana kaynakların öğrenilmesinin zorluğudur. Bu konuda Barthold’un Türk tarihi ile ilgili ünlü bir sözünü hatırlamakta fayda vardır:

“Hiçbir milletin tarihini Türkler olmadan yazamazsınız. Bunun sebebi de, Türklerin dünyanın pek çok coğrafyasına dağılmasını ve başka milletlerin tarihlerini etkilemesidir.”

5. Agacanov, S.G. **Gosudarstvo Selddjukidov i Srednaya Aziya v XI-XII vv.**

Türkmenistan'ın meşhur tarihçilerinden olan Agacanov'un bu kitabı SSCB'nin dağılımından sonra Rusça yayınlanmıştır. Yazar bu kitabında Selçuklu tarihini başından sonuna kadar yazmış ve eserine ana kaynaklardan da bazı bilgileri eklemiştir. Agacanov, Selçuklu ailesinin kökenini, Yakın ve Orta Doğu topraklarını fethetmelerini ve Selçuklu Devleti'nin sınırlarının genişlemesini incelemektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Doğu ülkelerinin kaderini değiştiren tarihi sonuçları ve feodalizmin yaygınlaşmasını da detaylı olarak işlemiştir (Agacanov, 1991:14-15).

Türkçe

1. KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*

Bu eser, meşhur tarihçi Mehmet Altay Köymen tarafından belli başlı ana kaynaklara dayanarak yazılmış olup, bu çalışmasının kusursuz ve noksansız olduğunun iddiasında değildir. Yazar “İlk İmparatorluk Devri” adı altında iki cilt olarak yazmayı planlamış. Ancak çalışmanın ilerleyen zamanlarında bu kadar uzun bir devrin iki cilt altında toplanmasının imkânsız olduğunu anlamış ve ilk planını değiştirmiştir. Başlangıçta iki cilt olarak tasarlanmış olan bu kitap üç cilt olarak yayınlanmıştır. Eser modern anlayışa uygun olarak yazıldığından yazarın kendisi ya da başka tarihçiler tarafından yeni bilgiler eklenmesi her zaman mümkündür (Köymen, 2011c:XIII-XIV).

Eserin III. cildinin (Alp Arslan ve Zamanı) tamamı Sultan Alp Arslan dönemi ile ilgilidir. Müellif kitabının bu cildinde Sultan Alp Arslan'ın hayatını, dönemin vezirlerini anlatmıştır. Aynı zamanda kitabın bu cildinde Sultan Alp Arslan döneminde kurulmaya başlanan medrese ve kütüphaneler ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir (Köymen, 2011c:347).

Türkmençe

1. AHMEDOV, Azim, *Gadymyýetiň Ýaňy*

Merv'in tarihi ile ilgili kapsamlı çalışma yapan Azim Ahmedov eserini 1992 yılında tamamlamıştır. Eserin büyük bir kısmı yazarın kendi gözlemlerinden yola çıkarak yazılmış, V. A. Jukovski ve Bartold'un tarafından Merv tarihi üzerine yapılan çalışmalarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir.

Gadymyýetiň Ýaňy, eserinde Merv'de bulunan tarihi eserlerin tamamını, Büyük Selçuklular'dan önceki dönemleri, Büyük Selçuklular Dönemi ve Moğol işgalinden sonraki durumunu anlatmıştır

2. JEPBAROV, Rejepmyrat, *Gadymy Merw*

Merv'in tarihi ile ilgili Türkmenistan'da yapılan son çalışmalardan biridir. Kitap "Brons Döneminde Marguş", "Eskiçağ Döneminde Margiana", "Erken Orta Çağ'da Merv", "Yüksek Orta Çağ'da Merv", "Geç Orta Çağ'da Merv" ve "Merv Vahası" gibi bölümlerden oluşmaktadır. Her bölümde dönem ile ilgili tarihi eserler ve onların özellikleri anlatılmıştır.

Jepbarov bu kitabında ana kaynak olarak El-Kamil'in eserinin Türkmençe çevirisini ve V. A. Jukovski'nin eserini kullanmıştır (Jepbarov, 2017:1).

3. Agacanov, S.G., XI-XII. Asırlarda Selçukitler ve Türkmenistan

Hem Türkmençe hem Türkçe yayınlanan bu eserde, Agacanov önce Selçuklu ailesinin tarih sahnesine çıkışını kısaca açıklamış sonra ise ekonomik ve siyasî durumunu anlatmıştır. Yazar bu eserinde Selçukluların saray teşkilatı, divanları, ulusal ekonomi, tarım, kabile ve aşiretler gibi konulara da değinmiştir (Agacanov, 1973:5-6).

2- SEYAHETNAMELER

1. Konstantin Dmitrievich NOSİLOV, *Merv Seyahatnamesi*

Rus seyahatçi K. D. Nosilov'ın bu eseri Ahmed Mermi tarafından 2015 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Bu eser 1923 yılında Rusya'da yayınlanmıştır. Merv Seyahatnamesi'nde Sâsânîlerden başlayarak Selçuklulara kadar Merv şehri anlatılmıştır. Müellif Merv seyahatini de ayrıca bir metinde anlatmıştır (Nosilov, 2015:11-12).

2. İbn Fadlan *Seyahatnamesi*

Bu seyahatname X. yüzyılın Türk tarihi hakkında yazılmış olan en sağlam tarihi belgelerinden biridir. Bu eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye, Rahımmammet Kürenov tarafından Türkmençeye ve başka da birkaç dile tercüme edilmiştir. Müellif bu eserinde gezdiği ve ziyaret ettiği ülkeleri ve şehirleri anlatmış fakat dönüş yolundan hiç bahsetmemiştir (İbn Fadlan, 2010:14-15). İbn Fadlan Seyahatnamesinde elçi olarak gittiği Horasan'da gezdiği Merv, Amul, Serahs, Belh, Save gibi şehirlerden de söz etmiştir. Elçi heyetinin hükümdarlar ile yaptığı görüşmeler eserde diyaloglar şeklinde karşımıza çıkmaktadır (İbn Fadlan, 2010:14-15).

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihi, Orta Asya halklarının tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. XI-XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Merv, Horasan'ın en şöhretli, “Büyük Merv”, “Merv-Şahcihan” veya “Maru-Şahu-Cihan” isimlerine sahip olan başkent şehri olmuştur. Bu şehrin gelişiminde Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sancar'ın çok büyük katkıları olmuştur (Atayev, 2015:88).

İslâm'ın ilk yüz yıllarında Merv, İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin yükselişi XI-XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu Devleti hanedanının saltanat dönemlerinde olmuştur. Doğunun en güzel şehirlerinden biri olan Merv, bugün İslâm savaşçılarının eşsiz türbelerinin, camilerinin, saraylarının ve kalelerinin sayısız kalıntılarının korunduğu, kervansarayların ve çarşıların harabeleri olan, kilometrelerce uzanan güçlü kale ve surlarının olduğu Orta Asya'nın tarihi şehirlerinden biridir. 5.000 yıllık tarihin devamında tekrar tekrar yükselişleri, şöhretli ve yıkıcı olayları aşan Maru-Şahu-Cihan'ın ve 2500 yıllık tarihi olan Merv'in ayakta kalan heybetli kaleleri, sarayları, imaretleri, türbeleri ve diğer tarihi eserleri buraya ziyarete gelen her bir insanoğlunda unutulmayacak bir izlenim bırakmaktadır (Balakayev, 1974:105).

Türkmenistan'da 40 yılı aşkın devam eden araştırmaların neticesinde 5 bin yıllık antik kent gün yüzüne çıkarılmıştır. Medeniyeti yeterince gelişmiş olan antik Marguş şehri burada ortaya çıkmıştır (Jepbarov, 2017:9). Antik Marguş medeniyetinin başkenti olan Gonurdepe'de (Günümüzde Merv ve çevresi) ayapılan araştırmaların sonucunda Büyük Selçuklu Devleti dönemine de ait birçok tarihi eserler bulunmuştur. Bir dönem Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapan Merv, dünya tarihinde hem eskiliği hem büyüklüğü ile ilk sıralarda yer almaktadır (Jepbarov, 2017:9).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Merv'in Tarihi

1.1.Merv'in Tarihi ve Anlamı

Merv'in tarihi geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. İran ile Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv'in ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir (Özgüdenli, 2004:221-223). Bu muazzam bir şehrin tarihi hâlâ tartışılmaktadır. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Merv şehri tarih boyunca gözde bir şehir olmuştur. Büyük bir alana sahip olan Merv'deki harabeler bu topraklarda nüfuslu şehirlerin ve medeniyetlerin sessiz tanıklarıdır (Balakayev, 1974:100).

Bunlardan en eskisi (günümüzde Harabe adını alan) Erk Kale'dir. Bu kale M.Ö. VI. yüzyılda Ahameniler tarafından, daha sonra M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in orduları tarafından ele geçirilmiştir. Bir zamanlar tarihi Marguş şehrini koruyan kuvvetli duvarları günümüzde şehrin çevresini tepelerle çevreleyen yaklaşık 800 metre alana yayılan bir harabedir (Balakayev, 1974:100).

Büyük İskender'in işgali zamanında bu şehir "Margiana" daha başka bir söyleyiş ile "Margiana Aleksandriyası" diye adlandırılmıştır (Soltanmuradov, 2003:3). Daha sonra Suriye Devleti'ne dâhil olmuş, şehrin sınırları genişlemiş ve Seleukoslar'ın (Selevkiler'in) hükümdarı olan "Margiana'nın Antiokus'u" diye adlandırılmıştır (Balakayev, 1974:100). Seleukoslar büyük bir şehir kurmakla kalmamış, verimli toprakları Karakum Çölü'nün gittikçe ilerleyen kumlarından korumak amacı ile sulanabilen tarım bölgesini yüksekliği 200 km'den fazla olan duvarlarla çevrelemişlerdir. Bu duvarın harabelerini günümüzde bulmak mümkündür (Balakayev, 1974:100).

M.Ö. III. yüzyılda Margiana (Arşakilerin merkezi olan Nisa¹ şehrinin) Greko-Baktrin Devleti'nin sınırlarına dâhil olmuştur. (Barthold, 1990:80) Sonra ise Parfiya (Part) Hükümdarlığı'na boyun eğmiş ve Margaba diye adlandırılmıştır (Soltanmuradov, 2003:3). M.S. Margiana görece bağımsızlığını elde etmiş ve Maru diye adlandırılmıştır (Balakayev, 1974:100). Lakin III. yüzyılda şehir Sasaniler'in eline geçmiştir (Balakayev, 1974:101).

IV-V. yüzyıllarda Arapların fethi zamanında daha çok "Merv" diye adlandırılan (Soltanmuradov, 2003:3) bu şehrin yakınlarında 651. yılda Sasanilerin en son hükümdarı

¹ Bu tarihi şehir günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat sınırlarında bulunmaktadır.

Şenhinşah III. Yazdigirt öldürülmüş ve Merv çok kan dökülmeden Arap Halifeliğine dâhil olmuştur (Balakayev, 1974:101). Araplar bu topraklara İslâmi getirmişler, fakat onların medeniyeti yerlilerinkinden daha düşük olmuştur. Onlar göçebe hayatın geleneklerini korumuş ve genelde şehirden uzakta Gâvur Kale'nin batı kapısının yakınına yerleşmişlerdir (Balakayev, 1974:102). Orada yerleşik bir Rabat² (Ribat) kurulmuş ve yavaş yavaş gelişmiştir. Dolayısıyla Gâvur Kale'de medeniyet zayıflamıştır (Balakayev, 1974:102). Bu durum tarihin değişmeyen kanununu göstermektedir. Buna örnek olarak K. Marks'ın sözlerini örnek verebiliriz: *“Fatih-barbarlar, kendilerinin mağlup ettikleri medeniyetlerden daha gelişmiş ve ilerlemiş medeniyetler tarafından mağlup edilirler”* (Marks ve Engels, 1957:225).

IX. yüzyıla gelindiğinde Merv, Tâhir hanedanı, X. yüzyılda ise Samaniler hanedanının emri altında olmuştur. Bu dönemlerde şehir ile ilgili söylentilerde bir çelişki olmuştur. Örneğin: Rusya'nın tarihi kaynaklarında geçen El-Makdisi bir yazısında: *“Maru-Şahu-Cihan (Merv-i Cihanşah) adı ile tanınan Merv, temiz havası, geniş arazisi, güzelliği ile gelişen bir şehirdir. Binaları güzel ve yüksek, evlerin güzellikleri ise şehrin iki tarafından hem nakış gibi... İbadethaneler, mescitler taştan, ağaç kullanılmamış ve bahçesi gölgeliksiz... Pazarları güzel, ibadethanenin yanında sıraların her taraftan nasıl kalabalık olduğunu görmüyor musunuz? Aynı yerde parlayan o meşhur köşk... Eğer Merv'in nüfusu düşük olmasaydı, o zaman en iyi şehir olurdu; Rabat'ın üçte biri yıkılmış, tıpkı kadim bir şehir; evler harabe olmuş... Eski şehir tepenin üstünde; güçlendirilen kale şehirde bulunuyor, yıkılmış bir vaziyette ve ulaşımı oldukça zor.”* (Struve, Romaskeviç ve diğerleri 1938:433-434) diye yazmıştır.

Samaniler 922-994 tarihleri arasında Horasan valiliğini Türk soyundan Simcurilere vermişler, 922'de Merv şehrini Faik adlı bir Türk idare etmiştir (Esin, 1976:18-21). Türklerin Merv'e topluca gelip yerleşmeleri 1035'de başlamış, 1040 yılında da kesin olarak Selçuklular'ın eline geçmiştir (Esin, 1976:18-21).

1040 yılında Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in komutanlık ettiği Dandanakan Savaşı'nda fethedilen Merv şehri XI. yüzyılın sonunda Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuştur. XII. yüzyılda Merv gelişiminin zirve noktasına ulaşmıştır. Bunun kanıtı ise Sultan Kale'nin merkezindeki Sultan Sancar'ın muhteşem türbesi ve tarihi kalıntılarıdır (Agacanov, 1991:5-

²Orta Çağ şehirlerinin dış kalesini çevreleyen zanaatkârlık alanlarına Rabat (Ribat) denir. Orada genellikle zanaatkârların mahalleleri yani çömlekçilerin, tuğla pişiricilerin, demircilerin, dericilerin atölyeleri, kervansaraylar, pazarlar, namazgâh, cami bulunmuş olabilir (Berdimuhamedov C. II, 2017:426).

7). Sonuç olarak Kadim Merv şehri tarih boyunca farklı isimleri taşımış ve farklı devletlerin emri altında olmuştur. Bu şehre Türklerin ne zaman geldikleri ile ilgili kesin bir bilgi yoktur.

Orta Çağ yazarları Merv’i “Çarlar’ın kalbi”, “Horasandaki tüm şehirlerin anası”, “Dünya’nın dayanmakta olduğu şehir” olarak tarif etmişlerdir (Soltanmuradov, 2003:3).

Bu bölgede hali hazırda çalışmalar devam etmekte olup, şehrin kuzeyinde Persler tarafından inşa edilen bir seddin kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntılar göçebe kavimlere karşı savunma duvarı vazifesi görmüştür (Balakayev, 1974:101).

V. V. Barthold Merv ile ilgili derlemelerinin birinde: “Geçmişten günümüze kadar Orta Asya ve Pers şehirlerinden yalnızca Merv’de ayakta kalan geçmiş kalıntılarının ve bu geçmiş hakkındaki yazılı malumatların karşılaştırılmalarına dayanarak tarihi ve coğrafi araştırma konusu olmuş” (Barthold, 1966:172) demiştir.

Tarihi bir kentin adı olan “Marı”, “Merv” sözcükleri ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu sözcükleri etimolojik anlamları hakkında neler söylenebilir? Bu soruları cevaplayabilmemiz için Merv ile ilgili tarihi kaynaklara başvurmamız gerekir.

Tarihi kaynaklara göre Merv, Maru kelimesinden türemiş olması gerekir. Orta Asya ile Kırgızlar ve onlardan duyan Orenburg³ Rusları IX. yüzyılda Merv’e Marı, Buhara halkı Maverı, Türkler ise Maru demiştir (Jukovski, 1894:4).

“Marı” veya “Merv” sözcüğünün bir şehir adı olarak devamlı kullanıldığı ile ilgili Gara Şahir’in⁴ “Merv-i Cihanşah” adlı şiirinden (Gara Şair):

*“Merv-i Cihanşah ilidir mekânım,
Çok devranlar sürdüm senin üstünde.”*

(Gara Şahir, 1963:167); (Gara Şahir, Merv-i Cihanşah, 1998:59) satırları örnek verilebilir.

Türkmenistan’ın meşhur tarihçisi Azim Ahmedov Merv gezisinde yerlilere “Merv” ve “Marı” sözcüklerinin anlamını sormuş ve çeşitli cevaplar almıştır. Bazıları Marı sözcüğünün aslının Merv olduğunu ve anlamlarının aynı olduğunu söylemişler. Bazıları ikisinden de önce Margiana, Marguş olduğunu anlatmışlardır. Bazı yerliler ise çöllük ve susuzluk anlamını veren Maru veya Maru Şahu Cihan denildiğini anlatmışlardır. Bazıları

³ Rusça Оренбург. Rusya’nın Volga Federal Bölgesinde bulunan Orenburg Bölgesine bağlı bir şehirdir. Daha detaylı bilgi için bkz. www.orenburg.ru/toen/about/

⁴ (XIX. yy başı-1881’den sonra): Türkmenistan klasik edebiyatının bitiş devri şairi, bahşı ve müzisyendir. Daha detaylı bilgi için bkz. (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, 2004:118)

Merv'in Orta Çağ'da padişahların canı anlamına gelen "Şahıcan" adını aldığını söylemişler (Ahmedov, 1992:16).

Marı'nın Maru'dan sonra gelen Merv ismi Arap halifeliği zamanında daha da kullanışlı olmuştur (Ahmedov, 1992:16). A. Ahmedov'un çalışmalarının sonucuna göre: Merv "yüksek duvar, kale" ve "beyaz çakmak taşı" anlamlarına gelmektedir (Ahmedov, 1992:16). Buna göre Erk Kale ve Gâvur Kale'nin her türlü orduya karşı ayakta kalmayı başarabilecek; kalın, yüksek ve kuvvetli duvarlarını düşünürsek, o zaman Merv kelimesinin anlamına "yüksek duvar ve kale" daha yakın olur (Ahmedov, 1992:16).

Yüzyıllardır felaketli olayları başından geçirmesine rağmen, tarihin çeşitli dönemlerinde Kadim Merv'in kendine has adları olmuş ve bu adlar tarih boyunca sürekli değişmiştir. Bu adların kronolojik sıralaması şu şekildedir:

- 1) Mauru – M. Ö. VI-V. yüzyıllar.
- 2) Marguş – M. Ö. IV-III. yüzyıllar
- 3) Murgab – M. Ö. I-III. yüzyıllar
- 4) Maru – M. S. I-III. yüzyıllar ve III-XIX. yüzyıllar
- 5) Merv – M. S. V-XX. yüzyıllar
- 6) Marı – M. S. XIX-XX. Yüzyıllardan günümüze kadar gelmiştir (Ahmedov, 1992:16).

1.2. Merv'in Coğrafi Konumu

Merv şehri Orta Çağ'da en gelişmiş ve en güzel şehirlerden birisi olmuştur. İbn Battuta'ya göre tarihte Merv ismini taşıyan iki yer vardır; bunlardan biri Merv-rûd (nehir kıyısındaki Merv) diğeri ise Merv-i Şâhccân diye bilinmektedir (İbn Battuta Tanci, 2000:570). Konumuz olan asıl Merv Şâhccân'dır. Coğrafyacı ve tarihçi Ya'kûbî döneminde Horasan'ın en meşhur şehri ve idari merkezi olan bu şehir Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarlarından Sultan Sancar ve Timurlulardan Şahruh zamanında da önemli bir şehir olmuştur (İbn Battuta Tanci, 2000:570). Maru-Şahu-Cihan olarak da bilinen bu şehir Sultan Kale'nin sınırlarında yerleşmiş ve Orta Çağ'ın en büyük şehri olarak tanınmıştır (Ahmedov, 1992:3).

Çok sayıda tarihi eserleri olan Kadim Merv, günümüzde Türkmenistan'ın en önemli tarihi mimari yapıların bulunduğu yerdir. Merv bugün Türkmenistan'ın Marı vilayetinde bulunan Bayramali şehrinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Merv'in güneyindeki Bend-i Türkistan Dağlarından akan Murgâb suyu, Merv vahasını suladıktan sonra, kuzeyde

Karakum ölü'nde kaybolmaktadır (Esin, 1976:18). Tarihçilerin ve araştırmacıların çalışmalarına göre Merv kalıntılarının en eski bölgesi bugün Erktepe adını taşımakta olan şehrin doğu bölgesidir. Burası M. Ö. VI. yüzyılda daire şeklinde olan surlar içinde, saray, tapınak ve konutlardan ibaret olan bir yerleşim yeri olmuştur (Ahmedov, 1992:5).

Çok önemli ticaret yolları (Büyük İpek Yolunun Kalbi) Merv'in topraklardan geçmiştir. Bağdat-Hamedân-Rey-Nişâbur-Serahs üzerinden Merv'e ulaşan ticaret yolu burada ikiye ayrılarak birisi kuzeydoğudan Buhârâ ve Semerkant'a, diğeri ise güneydoğu istikametinden Merverrûz ve Belh'e gitmiştir (Özgüdenli, 2013a:17).

Orta Asya'nın en eski şehirlerinden biri olan Merv en eski uygarlıklardan biri olan Margiana'nın⁵ bir parçasıdır. Daha önce dört eski medeniyet merkezi (Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin) biliniyorsa da (Soltanmuradov, 2003:2) şimdi bu tür beşinci merkez olarak Margiana tanınmaktadır (Ahmedov, 1992:7). Burası Orta Asya'nın en büyük arkeolojik alanlarından biridir. Burada Antik aę'dan Geç Orta aę'a kadar efsanevi şehrin tarihî topografyasını kolayca ortaya konabilen bir dizi kasaba (Erk Kale, Gâvur Kale, Sultan-kale, Abdullahan-kale ve Bairamali-kale) bulunmuştur(Ahmedov, 1992:7-8).

Büyük Selçuklu Devlti döneminden günümüze kadar gelen en ilginç eserler arasında Muhammed İbn-Zeyd ve Ashab Türbesi, Hoca-Yusuf Hemedani Camisi, Talhatan Baba Camisi ve Sultan Sancar'ın görkemli Türbesi gösterilebilir (Ahmedov, 1992:5).

⁵ Türkmenistan tarihi kaynakları tümünde Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önceki Merv'in adı Margiana daha öncesi ise Marguş olarak geçmektedir. Yüzyıllar boyunca ismi değişmiş olan bu kent günümüzde ise Marı (Mary) olarak adlandırılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. Büyük Selçuklular Döneminde Merv

2.1. Selçuklu Ailesi ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda Merv'in Önemi

Türk tarihinde Merv'in öneminden bahsedebilmemiz için öncelikle Selçuklu ailesini, hükümdarlarını ve Merv'in fethi ile ilgili olayları bilmemiz gerekmektedir. XI. yüzyılda Seyhun Irmağı'ndan Küçük Asya'daki Bizans topraklarına kadar uzanan geniş bir alanda gerçekleşen olaylar, X. yüzyılda Selçuklu hanedanı mensubu Selçuk Subaşı⁶ ile yakından bağlantılı olmuştur (Köymen, 2011a:21-22). Selçuklular Oğuzların Kınık boyuna mensup olup, adını ailenin üyesi olan Selçuk Subaşı'nın isminden almıştır (Özgüdenli 2013b:61). Selçukluların anavatanı Orta Asya, daha doğrusu Hazar Denizi'nin doğu sahili ve Seyhun Irmağı'nın orta sahası olmuştur. X-XI. yüzyıllarda Oğuz Devleti burada mesken tutmuştur (Zaparojets, 2011:101). Selçuk Subaşı kabiledaki diğer arkadaşları gibi putperest olmuştur. Selçuk Subaşı, Oğuz Yabgu ile olan anlaşmazlığından⁷ dolayı Cend şehrine yerleşmiştir (İbnü'l Esir, 1991a:361-362); (Köymen, 2011a:21-22).

Yeni bir şehire gittikten sonra Selçuk Subaşı durumu değerlendirmiş ve İslâmi kabul etmiştir. İslâmi kabul eder etmez cihadın yerel liderlerinden biri olmuştur (Zaparojets, 2011:102). Selçuk Subaşı gayrimüslim Oğuzların hazinesine haraç ödemeyi reddeden Cend halkından ilk kişi olmuştur (Zaparojets, 2011:102). Cend'e yönelen Oğuzlar ile Selçuklu ordularının çatışmaları sonucunda Cend tamamen Oğuzların kontrolünden çıkmıştır. Selçuk Subaşı sadece Cend'de değil, Maveraünnehir'de de tanınmaya başlanmıştır. Selçuk Subaşı XI. yüzyılın başlarına kadar yaşamış ve Zahîru'd-dîn Nîşârbûrî'ye göre 100 yaşında, İbnü'l Esir'e göre 107 yaşında (İbnü'l Esir, 1991a:362), Zaparojets'e göre ise 102 yaşında vefat etmiştir (Zaparojets, 2011:102).

Selçuk Subaşı'nın oğullarına gelince araştırma kaynaklarında bazı farklılar ile anlatılmıştır. İbnü'l Esir'e göre Selçuk Subaşı'nın üç oğlu (Arslan, Mikail ve Mûsâ) olmuştur (İbnü'l Esir, 1991a:362). Zaparojets'e göre dört oğlu (Mûsâ, Yunus, Mikail ve İsrail) olmuştur (Zaparojets, 2011:102). Mehmet Altay Köymen ise Selçuk Subaşı'nın dört

⁶ Oğuz Türklerinden olan Dukak'ın oğlu. Yabgu denen Türk hakanı "ordu kumandanı" anlamına gelen Subaşı lakabını verir (İbnü'l Esir, 1991a:361-362).

⁷ Yabgu'nun eşi Selçuk Subaşı'nın gittikçe yükseldiğini görünce ısrarla onun öldürülmesini istemiş bunu öğrenen Selçuk Subaşı adamları ve kendine itaat edenlerle birlikte İslam ülkelerine gitmiştir (İbnü'l Esir, 1991a:361-362).

oğlundan birisi küçük yaşta vefat etmiştir. Diğer üç oğlu ise Mikail, İsrail ve Musa adlarını taşımışlardır, (Köymen, 2011a:31) değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'in, babası Mikail Bey'in gayrimüslimlerle yaptığı savaşta şehit düşmelerinden sonra onları dedeleri Selçuk Subaşı ileride lider olacak bir şekilde yetiştirmiştir. Selçuk Subaşı'nın vefatından sonra ailenin başına oğlu İsrail⁸ geçmiştir (Sümer, 2009:365); (Sümer, 2012:344). Arslan Yabgu'nun yönetiminde olan Selçuklular Merv'in fethine kadar birçok faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Konumuz gereği bu detaylara fazla girmeden Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in Merv'i fethine kadar ve sonra yaptığı faaliyetleri anlatılacaktır.

Küçük bir Türkmen (Oğuz) grubunun başında bulunan Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'in Arslan Yabgu ile olan aralarındaki bağ çok zayıf olmuştur (Sümer, 1993:183-186). Çağrı Bey ve Tuğrul Bey Horasan ve Orta İran'da faaliyetler gerçekleştirmeye başlamışlar ve Oğuz boylarını yerleştirecek yurt arayışı içinde olmuşlardır. Devlet kurmak için kaldıkları Horasan'da, o bölgelere hâkim olan Gaznelilere karşı sürekli akınlar yapmışlardır. Selçuklular ve Gazneliler arasındaki mücadeleler 20 yıl sürmüş ve çatışmaların çoğunu Selçuklular kazanmış, Gaznelilere ait bazı şehirleri ele geçirmiştir (Uyanık ve Aksoy, 2013:11-12).

1035 yılın mayıs ayında Selçuklular Amuderya Nehrini geçmiş ve Horasan sınırlarına girmişlerdir. Amul-Merv yönünde hareket ederek Nesâ (Nisa) şehrine giden Selçuklular karşılarına çıkan şehirleri ve kasabaları talan etmişlerdir. Zaparojets'in araştırmasına göre 19 Mayıs 1035 yılında Sultan Mesud, Selçuklular'dan Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in imzası bulunan bir mektup almıştır (Zaparojets, 2011:106). Mektubu kısaca özetlersek Selçuklular Sultan Mesut'tan Nesâ ve Ferâve'nin kendilerine verilmelerini arz etmişler, karşılığında Horasan'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını koruyacaklarına söz vermişlerdir (Köymen, 2011a:199-200); (Zaparojets, 2011:105-106). Sultan Mesut bu mektuba cevap olarak Selçukluların sayısı 10.000 (Köymen, 2011a:199) olan ordusuna karşı sayısı 17.000 olan bir ordu göndermiştir (Köymen, 2011a:218); (Zaparojets, 2011:106). Nesa'da karşı karşıya gelen iki ordu savaşa tutuşmuş ve Selçuklular mağlup olmuştur. Çağrı Bey Gazneli ordusunun kendisinin takip edilmediğinden emin olduklarını düşünerek onların peşine düşmüş ve birbirleri ile çekişmekte olan Gazneli ordusuna yetişmiştir (İbnü'l Esir, 1991a:365). Selçuklularla olan savaştan sonra Gazneliler elde ettikleri ganimetler için

⁸ İleride Arslan Yabgu adı ile anılacaktır (Sümer, 1993:344)

aralarında kavgaya tutuşmuşlardır. Selçuklular fırsattan istifade Gazneli ordusunun üzerine saldırmış ve çıkan bu çatışmada Gazneli ordusu ezici bir yenilgiye uğramıştır. Bu yenilginin sebebi güçlü ve kuvvetli olan Gazneli ordusu Selçuklu ordusunun gözü karalığını, manevi gücünü ve savaş taktiklerini hor görmüş olmaları ihtimali yüksektir. İbnü'l Esir'in ifadesine göre Gazneliler kendilerini kimsenin takip etmediğinden emin oldukları için bu sonuca varmak mümkündür (Zaparojets, 2011:405-106).

Sultan Mesut bu yenilgiyle o kadar ezilmiş ki, Selçuklular ile görüşmeyi kabul etmiştir (Zaparojets, 2011:107). İki aya yakın devam eden bu görüşmelerin sonucunda bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre:

1. Nesa, Ferâve ve Dehistan bölgeleri Selçuklular'ın yönetimine verilecek.
2. Selçuklu önderleri Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa, Gazneli Sultanı Mesut'a sadakat yemin edecekler ve Horasan'ın diğer bölgeleri için hak iddia etmeyecekler.
3. Selçuklu önderlerinden birisi Sultan Mesut'un yanında rehin tutulacak (Köymen, 2011a: 225-226); (Zaparojets, 2011:107).

Fakat birkaç ay sonra bu anlaşma Selçuklular tarafından bozulmuş ve kendine verilen bölgelerin sınırlarından çıkarak Belh yönünde hareket etmişlerdir. Selçuklular Sultan Mesut'tan Horasan'ın en önemli şehirleri olan Merv, Serahs ve Bâverd'in kendilerine verilmesini talep etmişlerdir (Köymen, 2011a:232). Sultan Mesut Selçukluların bu talebini geri çevirmiş ve arkasından devam eden olaylardan sonra Selçuklular Gaznelilere karşı 1035 ve 1038 yıllarında Nesâ ve Serahs Savaşlarını kazanmıştır. 1038 yılında ise Tuğrul Bey Horasan'ın başkenti olan Nişâbur'u, Çağrı Bey ise Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Merv'i ele geçirmiştir. Gaznelilerin siyasî ve askerî durumu ciddi bir şekilde sarsılmıştır (Sevim, 1993:456-457); (Öngül, 2016:16). Gittikçe büyüyen Selçuklu Devleti'nin tehlikesine son vermek isteyen Gazneli Sultan Mesut tekrar sefere çıkmaya karar vermiştir (Köymen, 2011a:278).

6 Nisan 1039'da Ulyaâbad mevkiinde Selçukluları mağlup eden Sultan Mesut'un maneviyatı yükselmiştir. Sultan Mesut Belh'den Serahs üzerine yürümüş ve 27 Haziran 1039'da Serahs Çölü'nde yapılan savaşta Gazneli ordusu galip gelmiş (Köymen, 2011a:285-286), ancak bu kesin bir zafer olmamıştır. Yakın yörelerdeki çöllere çekilen Selçuklular, Gazneli ordusunu yıpratma saldırılarına başlamışlardır (Öngül, 2016:17). Bir süre sonra Gazneliler ve Selçuklular arasında geçici bir barış anlaşması yapılmıştır.

Anlaşmaya göre Gazneli ordusu Serahs'tan ayrılıp Herat'a çekilmiştir (Köymen, 2011a:305). Fakat Selçuklular Nişâbur, Merv ve Serahs şehirlerini tahliye etmemişler, aksine Gazneli topraklarına akınlara başlamıştır. Sultan Mesud tekrar Selçukluların üzerine yürümüştür. Selçuklular meydan savaşını kabul etmeyip, vurkaç yöntemiyle Gazneli ordusuna yıpratıcı akınlar yapmışlardır. Bir sonuç elde edemeyen Sultan Mesut 1039 yılın sonbaharında Nişâbur'u, 1040 yılın ilkbaharında ise Serahs'ı geri almayı başarmıştır. 1040 yılının Mayıs ayında ise Merv'e doğru hareket etmiştir (Öngül, 2016:18).

Dandanakan Kalesi'ne (Merv) ulaşan Gazneli ordusu karşısında Selçuklular savaş düzeninde yer almışlardır. Burada Horasan'ın ve en önemli şehirlerinden olan Merv'in kaderini belirleyecek bir savaş olmuştur. 25 Mayıs 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular Gazneli ordusunu bozguna uğratıp (Köymen, 2011a:336-339), Merv'i fethetmişler ve büyük bir devlet kurmuşlardır. Dandanakan Savaşı kazanıldıktan sonra Selçuklu beyleri toplanarak Tuğrul Bey'i "Horasan Emiri", Çağrı Bey'i ise "Merv Emiri" ilan etmişlerdir (Merçil, 2011:5-13).

Selçuklular büyük bir devlet kurmak yolunda ilk adımlarını atmış olmaktadır. Dandanakan Savaşı'ndan bir ay sonra Selçuklu ileri gelenleri Tuğrul Bey'in konuşması ile açılan büyük bir kurultaydan sonra Büyük Selçuklu Devleti resmen kurulmuştur (Yazıcı, 2009:211).

Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da gelişen tarihi ve siyasî olaylar Merv şehri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu kentin fethinden sonra Büyük Selçuklu ailesi Güney'e ve Batı'ya seferlerini Merv'in üzerinden düzenlemişlerdir (Erdem, 2016:59-71). Tuğrul Bey ve Çağrı Bey döneminde Merv ve Horasan Selçuklular'ın merkezi olmuş ve kent yeniden inşa edilmiştir. Tesisler açılmış ve devleti yönetecek idarî kadrolar burada yetiştirilmiştir (Erdem, 2016:59-71). Askerî kadrolar Merv'de oluşturulmuştur (Erdem, 2016:59-71). Merv'in ekonomisinde büyük rol oynayan ve tarihî ticaret yolu olan "Büyük İpek Yolu" bu topraklardan geçmiştir ve devletin ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir.

Çağrı Bey ömrünün sonuna kadar Merv'e büyük bir önem vermiş ve onun döneminde Merv Horasan'ın, Batı Türkistan'ın ve Maverâünnehir'in siyasî ve kültürel merkezi haline gelmiş, Çin Akdeniz yolu Merv'den yeniden geçmiş, ticaret canlanmıştır (Erdem, 2016:59-71).

Bu dönemde Budizm ve Maniheizm⁹ gerilemiş, İslâmiyet Orta Asya'yı ve iç bölgeleri Merv üzerinden etkilemiştir (Erdem, 2016:59-71). Çağrı Bey döneminde Merv şehrinin fizikî yapısında da bazı değişimler olmuştur. Selçuklular'dan önce Sultan Kale'ye kayan şehrin etrafına surların inşası başlamıştır (Nosilov, 2015:26). Madjan bölgesi şehrin merkezi haline gelmiş ve burada bazı binalar inşa edilmiştir. Çağrı Bey, Merv şehrini çok sevmiş ve vefat ettiğinde buraya defnedilmesini istemiştir. Serahs'ta vefat eden Çağrı Bey'in vasiyeti gereği Merv'de defnedilmiştir (Nosilov, 2015:26).

2.2. Sultan Alp Arslan Döneminde Merv (1063-1072)

Kaynaklarda Tuğrul Bey'in çocuklarından hiç bahsedilmemiştir. Tuğrul Bey veliahtı olarak kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı vasiyet etmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:43-44); (Cevzi, 2011:125). Devletin üst düzey memurlarının önemli bir kısmı Süleyman'ın tahta geçmesini istememiştir. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halk Selçuklu tahtına Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan'ın geçmesini istemiştir (İbnü'l Esir, 1991b:43-44); (Sümer, 2009:368). Alp Arslan henüz küçük yaşta iken babasının hastalanması üzerine idareyi ele almış, Karahanlılara ve Gaznelilere karşı zaferler kazanmıştır. Meliklik döneminde kazandığı zaferler neticesinde Selçuklu topraklarında büyük bir itibar elde etmiş ve merkezi ordu içerisinde de taraftar toplamıştır.(Kafesoğlu, 1989:526-530).

Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına kim aday gösterilse gösterilsin hem Alp Arslan hem de Selçuklu halkı bunu kabul etmemiştir (Köymen, 2011c:7). Buna rağmen Tuğrul Bey'in vasiyetini yerine getiren vezir Amîdülmülk Muhammed el-Küdürî, Tuğrul Bey'in ölüm haberini alır almaz İsfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey'e getirtmiş ve Selçuklu tahtına oturtup, hutbe okutmuştur (Zaparojets, 2011:116). Aynı zamanda Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan'a da mektup göndermiştir (Cevzi, 2011:25-126); (Köymen, 2011c:9-10).

Vezir Amîdülmülk Muhammed el-Küdürî mektubunda Alp Arslan'ı tehdit etmiş, Sultan Tuğrul Bey'in Süleyman hakkındaki vasiyetini hatırlatmıştır. Eğer Alp Arslan başka yerlere sahip olmak istiyorsa Harezm, Nişâbur ve bazı yerlerin onun olabileceğini (Cevzi, 2011:126), para istiyorsa Rey Kalesi'nde bulunan paralardan kendisini razı edebilecek (Cevzi, 2011:126) miktarı göndereceğini vaat etmiştir. Ayrıca hutbelerde Süleyman'ın adından sonra kendisinin de adını okutacakları ve böylelikle ülkeyi bölünmekten korumuş olacaklarını (Cevzi, 2011:126) yazmıştır. Sultan Tuğrul Bey'in yönetim düzenine karşı bir

⁹ III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir din (Gündüz, 2003:575-577).

tutum ve davranış içine girdiği takdirde kendinden önce davranarak saldıracağını (Cevzi, 2011:126) söylemiştir.

Bu bilgileri Mehmet Altay Köymen “*Büyük Selçuklu Devleti Tarihi, III. Alp Arslan ve Zamanı*” kitabında ayrıntılı anlatmıştır. Mehmet Altay Köymen’e göre bu mektup Alp Arslan üzerinde hiçbir tesir oluşturmamıştır (Köymen, 2011c:10). Alp Arslan’ın Büyük Selçuklu Devleti’nin payitahtı Rey şehri üzerine yürüdüğünü duyan Süleyman, Rey’den Şiraz’a gitmiştir. Vezir Amîdülmülk Kündürî durumun ciddiyetini anlamış ve camilerde Alp Arslan adına hutbe okutarak, bir elçi aracılığı ile “Kendisine itaat ettiğini” bildirmiştir (Cevzi, 2011:126).

İbnü’l Esir bu durumu farklı anlatmıştır. Ona göre Süleyman adına hutbe okununca, Yağısyan ve Erdem Kazvin’e giderek Alp Arslan adına hutbe okutmuşlardır (İbnü’l Esir, 1991b:43). Vezir Nizâm’ül-mülk de Alp Arslan’ın tarafında olmuştur. Vezir Amîdülmülk Kündürî işlerin ters gittiğini ve durumların aleyhine döndüğünün farkına varmış, hutbeyi Rey’de önce Sultan Alp Arslan adına, sonra da Süleyman adına okutmuştur (İbnü’l Esir, 1991b:44).

Büyük Selçuklu Devleti, Alp Arslan’ın tahta geçmesi ile birlikte hakiki bir Müslüman Türk Devleti durumuna gelmiştir (Köymen, 2011c:10-11). Çift hükümdarlık anlayışına göre kurulan devletin taht mücadelesinden sonra artık tek hükümdarı Alp Arslan olmuştur (Köymen, 2011c:10-11).

Sultan Alp Arslan Büyük Selçuklu Devleti’nin tahtına geçtikten sonra birçok faaliyetleri ve seferleri gerçekleştiren, Malazgirt Zaferi ile Türklere Anadolu’nun kapılarını açmıştır. Sultan Alp Arslan döneminde siyasî, sosyal, ekonomik ve bilim alanlarında birçok çalışmalar yapılmıştır.

Türkiye’nin tarihçisi İlhan Erdem’e göre Sultan Alp Arslan Çağrı Bey’in geride bıraktığı güçlü bir devlet ve muazzam bir kentin büyük şehirlerinden biri olan Merv’e çok fazla önem vermemiştir (Erdem, 2016:59-71). Sultan Alp Arslan Merv’in kıymetini idrak edemediğinden şehri valilik statüsüne düşürmüştür (Erdem, 2016:59-71). Bunun ardından, Büyük Selçuklular’ın Çin ile bağlantısı kesilmiş, Orta Asya’daki nüfusu azalmış, devlet sınırları ise tehdit altına girmiştir. Ayaklanan bozkırları denetim altına almak için evlilikler yolunu deneyen Sultan Alp Arslan bu ayaklanmaların önünü alamamıştır. Böylelikle bu dönemde Merv şehri önemini yitirmiştir (Erdem, 2016:59-71).

Rus seyahatçi K. D. Nosilov'a göre ise Sultan Alp Arslan Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına geçince, Merv şehrine olan ilgisini sürdürmüş hatta bu kentin hem fizikî hem sosyal yapısında olumlu değişiklikler olmuştur (Nosilov, 2015:27). Büyük yeniliklerin olduğu bu dönemde en büyük yenilik, şüphesiz yükseköğretim ve eğitim müesseseleri olan medreselerin kurulması olmuştur (Köymen, 2011c:347).

Sultan Alp Arslan babası Çağrı Bey gibi Merv'e defnedilmesini vasiyet etmiştir. Sultan Alp Arslan, Maverâünnehir seferinde iken, (1072 yılında) Yusuf el-Harezmî adlı bir kale muhafızı tarafından şehit edilmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:78-79). Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra vasiyeti üzerine (Jukovski, 1894:27) cenazesi Merv'e götürülmüş ve babasının yanında defin edilmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:79). Meşhur Rus oryantalist V. A. Jukovski'nin kitabında Tuğrul Bey'in de mezarının aynı yerde olabileceği söylenmiştir (Jukovski, 1894:27). Diğer kaynaklarda Tuğrul Bey'in Rey'de defnedildiği söylenirken, bu durumda Tuğrul Bey'in mezarının bulunduğu yer tartışma konusu olmaktadır. V.A. Jukovski bu bilgiyi neye dayanarak yazdığını açıklamamıştır.

V. A. Jukovski Merv'de yaptığı çalışmalarında Sultan Alp Arslan'ın mezarı ile yoğun bir şekilde ilgilenmiştir. Müellif Merv'de Büyük Selçuklular dönemine ait yan yana yerleşen iki mezarın olması gerektiğini, bu mezarların Sultan Alp Arslan ve babası Çağrı Bey'e ait olduğunu beyan etmiştir. V. A. Jukovski, Merv'deki çalışmalarının sonucunda elde ettiği bilgiler doğrultusunda Sultan Alp Arslan'ın mezarında bir yazının olması gerektiğini beyan etmiştir (Jukovski, 1894:156-157). Onun ifadesine göre bu yazı tam olarak: *“Siz, hepiniz göğe yükselen Sultan Alp Arslan'ın büyüklüğünü gördünüz! Merv'e gidin ve toza karışmış olan tenimi görün!”* şeklindedir (Jukovski, 1894:27-28). V. A. Jukovski bu bilgiyi Arap kaynaklarından almış fakat herhangi bir açıklama yapmamıştır (Jukovski, 1894:28).

Buna benzer bilgiler O. Turan'ın da kitabında geçmektedir (Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti). *“Sultan Alp Arslan'ın mezarını ziyaret eden Hakim Sezai'nin sözleri vardır: “Alp Arslan'ın göklere yükselern başını görün, Merv'e gel ve onun toprak olmuş tenine bak: Ne kemeri üstündeki yıldız, ne ay gibi parlak yüzü, ne altındaki at, ne de elindeki dizgin kalmıştır.”* (Turan, 2009:193).

Yazara göre bu mezar bazı kayıtlarda Sultan Alp Arslan'ın kendisinin kurdurduğu medresede, bazı kayıtlarda ise yukarıda beyan ettiğimiz gibi üç tane olan Cuma Camisi'nin birinin yanında yer almıştır (Jukovski, 1894:28).

Günümüzde Çağrı Bey ve Sultan Alp Arslan'ın mezar yerleri nerede oldukları kesin bilinmemektedir. 28 Şubat-1 Mart 2012 yılında (Halmyradow, 2014:4) Türkmenistan'ın Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'un Türkiye Cumhuriyeti'ne sıradaki iş seferinde, Türkmen-Türk bilim adamlarını bir araya getirerek, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Alp Arslan'ın mezarını aramak ve onu gün ışığına çıkarmak ile ilgili görüşmeler yapılmıştır (Halmyradow, 2014:4).

“Sultan Alp Arslan'ın Kayıp Mezarı” adı ile başlayan bu çalışmanın neticesinde mezarın bulunduğu yere türbe inşa edilmesi amaçlanmıştır (Halmyradow, 2014:4). Türkiye Cumhuriyeti'nin on birinci Devlet Başkanı Abdullah Gül ve Türkmenistan'ın Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov “Mezarı Bulma ve Türbe İnşası” projesini 2013 yılında imzalamışlardır (Halmyradow, 2014:4).

Malazgirt fatihi Sultan Alp Arslan'ın vefatından sonra Merv'de Cuma Camisi'nin yakınlarında toprağa verildiği ile ilgili Türki, Arap, Fars ve Ermeni kaynaklarda tekrarlanmaktadır (Halmyradow, 2014:4). Bu veriler ışığında Sultan Alparslan'ın mezarı muhtemelen Cuma Camisi ve civarında bulunmaktadır (Halmyradow, 2014:4).

Sultan Alp Arslan'ın mezarını arama çalışmaları münasebetiyle, 5-6 Mayıs 2014 yılında Ankara'da “Sultan Alp Arslan ve Merv: Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar” Uluslararası Sempozyumun 1. oturumu çok etkin ve verimli geçmiştir (Halmyradow, 2014:4). Bu sempozyuma Türkmenistan'ın Bilimler Akademisi'nin doktoru Muhammet Mammedov ve Türkiye Cumhuriyeti'nden Tarih Ana Bilim Dalı'ndan Doç. Dr. Kenan Bilici öncülük etmişlerdir (Halmyradow, 2014:4). Sempozyumda yapılan bilimsel konuşmalarda Sultan Alp Arslan'ın hayatı, kaderi, babası Çağrı Bey'in yanına defnedilmesi ile ilgili tarihi malumatlar değerlendirilmiştir.

Araştırmacılar Sultan Alp Arslan'ın Merv'de o dönemlerde çok meşhur olan Cuma Camisi'nin yakınlarında toprağa verildiğine dair fikirleri desteklemişlerdir. Buna benzer caminin tahminen üç tane olduğuna tanıklık etmektedirler. Belirlenen bu üç caminin yakınlarında arkeolojik kazı çalışmalarının yapılması kararlaştırılmıştır (Halmyradow, 2014:4).

Çalışmalar beş farklı bölgede gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar en güçlü tahmin edilen yer olan Sultan Sancar Türbesi'nin güneydoğusunda başlamıştır. Çalışmalarda cami zemini olduğu düşünülen tuğladan yapılmış zemin ve duvarlara ulaşılmıştır (Halmyradow, 2014:4). Çarlık Rusya bilim adamlarından olan oryantalist V. A. Jukovski, 1890 yıllarında

Merv’de yaptığı araştırmalarında bu bölgede Sultan Melik şah’a ait olduğu düşünölen bir kitabe bulmuştur (Jukovski, 1894:118). Kitabe tahrip olduğundan daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Devam eden çok yoğun çalışmalara rağmen Sultan Alp Arslan’ın mezarına şimdiye kadar ulaşılammıştır. Bu mezarın bulunamamasına rağmen hatırası günümüze kadar Merv’de yaşamaktadır. Lakin V. A. Jukovski’ye göre bu böyle değildir: “*Sultan Alp Arslan’ın mezarının hatırası çok yakın zamana kadar Merv’de yaşatılmış*” diye yazmıştır (Jukovski, 1894:157). Bu ise “*çok yakın zamana kadar yaşatılmış*” ifadesi günümüzde hatırası yok anlamına gelmektedir. Bu mezarı arayan James Frazer mezar ile ilgili hiçbir şey duymamışsa da, 1893-1894 yıllarında bu topraklarda seyahat eden William Louis Abbott bu mezarla ilgilenmiş ve Kadim Merv’in kuzeyinde olabileceğini düşünmüştür (Jukovski, 1894:157).

V. A. Jukovski’nin kitabında bu konu ile ilgili çok ilginç bir değerlendirme yapmaktadır: “*Tahmini olarak yukarıda bahsi geçen aynı yeri Fars bir mühendis kendi haritasında “Şah Cihan” adlı mezar anıtını işaretlemiş. Fakat bizim aradığımız mezar Sultan Alp Arslan’ın mezarı ile Şah Cihan’ın mezarı aynı mıdır? Bu özdeşleştirmeye ne üç anıtın¹⁰ eski Merv yerleşimlerine göre konumu, ne de tarihsel belgeler ve yerel efsaneler çelişmektedir*” (Jukovski, 1894:157).

V. A. Jukovski, tek bir koşul altında böyle bir varsayım olasılığını azaltan bir durama işaret edebileceğini yazmıştır. Müellife göre eğer Sultan Alp Arslan kesinlikle medreseye defnedilmişse, o zaman bu mezarı Büyük Selçuklu dönemi Merv şehrinin (Sultan Kale) merkez kısmına daha yakın bir medresede aramak daha doğrudur (Jukovski, 1894:157). Çünkü özellikle bu kısım o dönemlerde inşa edilmeye başlanmıştır. Tarihi belgelere göre bu kısımda böyle bir çifte mezar bulunmaktadır (Jukovski, 1894:157).

Arap ve Fars kaynaklarında Sultan Alp Arslan’ın ölümü ve defin yeri ile ilgili verilen bilgiler birbirinden farklıdır. Bu durumda Sultan Alp Arslan’ın mezarının bulunduğu yer tartışma konusu olmaktadır. İslâm tarihçilerinden olan ve Sultan Alp Arslan’ın vefatı ile ilgili bilgi veren en eski kaynak İbnü’l Kalânîsî’nin “*Târîhu Dimaşk*” adlı eseridir (Özaydın, 2017/1:20). Defnedildiği yeri hakkında bilgi verilmeyen bu eserde Sultan Alp Arslan’ın bir

¹⁰ Prof. V. A. Jukovski’nin buradaki “üç anıt” dediği, üç tane Cuma Camisi olsa gerek.

Batinî tarafından şehit edildiği belirtilmiştir (Özaydın, 2017/1:20). Azîmî de aynı bilgiyi vermekte olup, defnedildiği yer ile ilgili herhangi bir ipucu vermemiştir.

İbnü'l Ezrak el Farikî “*Târîhu'l-Fârikî*” adlı eserinde Sultan Alp Arslan'ın Isfahan'da defnedildiğini söylemiştir (İbnü'l-Ezrak, 1974, s. 197). İbnü'l-Cevzî “*el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve l-ümem*” adlı eserinde Yusuf adlı bir asker tarafından hançerlenerek öldürüldüğü ve Merv'e getirilerek babası Çağrı Bey'in yanında defnedildiğini belirtmiştir (Cevzi, 2011:164-166).

Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin de kaleme aldığı “*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*” adlı eserinde Sultan Alp Arslan'ın ölümü ile ilgili aynı bilgileri vermekte olup, defin yeri ile ilgili ise amcası ve babasının yanında Merv'de olduğunu yazmıştır. (el-Hüseyni, 1999). İbn Hallikân da bu bilgileri “*Vefeyâtü'l-a'yân*” adlı eserinde vermektedir (İbn Hallikan:69-71). Yani Tuğrul Bey'in de mezarının bulunduğu yer Merv'de olması bir ihtimaldir. Bu durumda yukarıda anlattığımız V. A. Jukovski'nin Tuğrul Bey'in mezarı ile ilgili tahmini doğru olabilir mi? Bu sorunun cevabını bu veriler ışığında tam olarak verememekteyiz.

Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili geniş bilgi veren meşhur tarihçilerden biri olan İbnü'l Esir de Sultan Alp Arslan'ın ölümü ve defin yerinin Merv olduğunu yazmıştır (İbnü'l Esir, 1991b:78-80). İsimleri geçen müelliflerin bilgileri arasında Sultan Alp Arslan'ın ölüm tarihi farklılık göstermektedir.

Sibt İbnü'l Cevzî, İbnü'l Adîm, Ebü'l Ferec, İbn Vâsıl gibi tarihçiler Sultan Alp Arslan'ın vefatından sonra Merv'e getirilerek babası Çağrı Bey'in yanında defnedildiğini yazmıştır (Sibt İbnü'l-Cevzi, 1968:276-279); (İbnü'l Adim, 1976:36-37); (Ferec, 1999:186); (İbn Vasil, 2010:130-131).

Ebü'l-Fida İbn Kesir, İbnü'l-Esir'in verdiği bilgileri tekrarlamakta olup, “*el-Bidâye ve'n-Nihâye*” adlı eserinin bir sayfasında Sultan Alp Arslan'ın defnedildiği yeri Merv olarak belirtirken başka sayfada babasının yanında Rey'de defnedildiğini yazmıştır (Ebü'l-Fida İbn Kesir:106-107). Bu bilgilere göre Çağrı Bey'in mezarı Merv'de değil Rey'de bulunmaktadır. Müellifin verdiği bilgilerde bir çelişki söz konusudur.

Türkiye'nin meşhur tarihçilerinden Abdülkerim Özaydın'ın bu konuda bir çalışma yapmıştır. Yazar Fars ve Arap kaynaklarındaki bu bilgileri Türkçeye çevirmiş ve makale olarak yayınlamıştır (Arapça Kaynaklara Göre Sultan Alp Arslan'ın Ölümü ve Defnedildiği

Yer). Bu bilgilere ek olarak Rusça ve Türkmençe kaynaklardaki bilgileri de tarafımda tercüme edilerek yukarıda incelenmiştir (Jukovski, 1894:156-157); (Halmyradow, 2014:4).

Çalışmada Sultan Alp Arslan'ın mezarı ile ilgili bilgileri ve kaynakları incelerken, 1221 yılında Moğol İstilasası'nda herhangi bir saygısızlığa maruz kalmaması için kabrinin başka bir yere nakledilmiş olabileceği ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sonuç olarak Sultan Alp Arslan'ın mezarı ile ilgili Türkmenistan'da yürütülmekte olan projede mezarın nakil edilmiş olasılığı da düşünülerek kabrin yeri tespit edilme çalışmaları devam etmektedir.

2.3.Sultan Melikşah Döneminde Merv (1072-1092)

Sultan Alp Arslan Üstyurt ve Mangışlak taraflarına yaptığı seferden sonra, 1065-1066 yıllarında Râdgân şehrinde büyük bir tören ile oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmiş (İbnü'l Esir, 1991b:59); (Sevim ve Merçil, 1995:76) ve askerlere onu destekleyeceklerine dair yemin etmelerini emretmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:80-81). Sultan Melikşah tahta geçince, çevredeki hükümdar ve emirlere elçi göndermiştir. Elçiler onlara Melikşah'ın tahta geçtiğinin haberini vermiş, hutbenin onun adını okunmasını ve itaat arz etmelerini istemiştir. Sultan Melikşah'ın tahta geçmesinde Nizâm'ül-mülk'ün önemli rolü olduğu hususunda bütün kaynaklar hemfikirdir (Kafesoğlu, 1973:9).

Sultan Alp Arslan'ın büyük mirasına sahip olan Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti en geniş ve kudretli bir seviyeye yükselmiştir (Turan, 1968:152). Sultan Melikşah henüz küçük yaşlardan itibaren babası Sultan Alp Arslan ile birlikte seferlere çıkmış ve devlet işlerinde görev almıştır. O henüz veliaht iken İsfahan'da, Rey'de, Hârizm'de ve Fars'ta görev yapmış ve emrinde her an harekete hazır 15.000 süvari bulunmuştur (Özaydın, Melikşah, 2004:54-57).

Tahtın el değişmesinden sonra Sultan'ın iç ve dış düşmanları fırsat bilmiş ve Karahanlılar hiç vakit kaybetmeden Horasan'a girmişlerdir. Tirmiz şehrini ele geçiren Karahanlılar şehri yağmalamış ve Belh şehrini yıkmışlardır. Ancak Sultan Melikşah için asıl tehlike amcası Kavurt Bey'den gelmiştir. Tahtta hak iddia eden Kavurt Bey 1073 yılında (Zaparojets, 2011:129) büyük bir ordu ile İsfahan'a yaklaşmıştır. Aynı yıl Hemedan yakınlarında Kavurt Bey ve Sultan Melikşah arasında yapılan savaşta Kavurt Bey'in ordusu bozguna uğramıştır. Kavurt Bey esir alınmış ve idam edilmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:82).

Sultan Alp Arslan'ın ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına geçen Sultan Melikşah'ın yönetiminde devletin merkezi daha batıya Cibâl Bölgesi'ne kaymıştır. Büyük Selçuklu merkezinin Batı'ya kayması Merv gibi önemli Horasan şehirlerinin siyasî önemini azaltmış gibi görünse de Büyük Selçuklular'ın bu bölgeye olan sevgileri ve hizmetlerinde bir eksilme yaşanmamış aksine sahip olduğu imkânlar ile Selçukluların üzerinde ehemmiyetle durduğu şehirlerden birisi olmuştur (Yazar, 2017/1:151-173).

Sultan Melikşah döneminde yaşanan taht mücadeleleri sırasında Merv şehri, sahip olduğu özelliklerden dolayı Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına sahip olmak isteyen hanedan üyelerinin hedefinde olmuştur. Sultan Melikşah'ın kardeşi Tekiş de Merv'in öneminin farkında olanlardan birisi olmuştur (Yeşilyurt, 2018:64-65).

Sultan Melikşah Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarını geçen Karahanlılar ve Gaznelilere karşı düzenlediği seferde, 1074 yılında bir hücumla Tirmiz'i geri almıştır. Sultan Melikşah ordusunu Karahanlı Devleti'nin başkenti olan Semerkant'a sürünce, Sultan Şemsülmülk Nasır durumun çaresiz olduğunu anlamış ve barış için Sultan Melikşah'a elçi göndermiştir. Sultan Melikşah Şemsülmülk Nasır'ı affetmiş ve onu tahtında bırakmıştır (Zaparojets, 2011:130).

Sultan Melikşah, Karahanlılar meselesini çözdükten sonra Gaznelilere karşı harekete geçmiştir. Gazneli Sultanı İbrahim, Selçukluları önlemek için Selçuklu emirlerini Sultan İbrahim ile ittifak yaptığını gösteren sahte mektupların Sultan Melikşah'ın eline geçmesini sağlamıştır (Sevim ve Merçil, 1995:83). Sultan Melikşah bu mektuplara inanmış ve İsfahan'a geri çekilmiştir. Bu ise Sultan İbrahim'e zaman kazandırmıştır. Daha sonra Sultan İbrahim, Sultan Melikşah'a elçiler ile hediyeler göndermiş ve barış istemiştir. Bu barışı kuvvetlendirmek amacı ile kızını Gazneli veliahtı Şehzade Mesut ile evlendirmek istemiştir (Zaparojets, 2011:130). Sultan Melikşah bu teklifi kabul etmiş ve kızı Gevher Sultan'ı elçiler ile birlikte göndermiştir (Sevim ve Merçil, 1995:83).

Sultan Melikşah tahta geçtikten sonra uğraştığı meselelerden biri de kardeşi Tekiş'in isyanı olmuş ve bu isyan Merv'i çok etkilemiştir. 1081 yılında Sultan Melikşah Rey'e giderek askerlerini teftiş etmiş ve bazı askerleri ordudan atmıştır. Bu durum Sultan Melikşah'ın ordunun gücüne, kuvvetine ve savaş taktiklerine ne denli önem verdiğinin bir göstergesidir. İbnü'l Esir'in kaleme aldığı *“İbnü'l Esir, el-Kamil fi't tarih-İslam Tarihi”* eserinde ordudan atılan askerlerin sayısı 7.000 olduğu söylenmektedir (İbnü'l Esir, 1991b:113). Ordudan atılan askerler Sultan Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in yanına

gitmişlerdir. Bu sırada Bûşenc'de bulunan Tekiş kendisine katılan askerler ile güçlenmiş ve kardeşi Sultan Melikşah'a isyan etmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:113). Bu isyanda Tekiş Mervu'r-rûd, Mervu's Şâhcân, Tirmiz ve diğer bazı şehirleri istila etmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:113). Horasan'ı ele geçirmek maksadı ile Nişâbur'a yürümüştür.

Rivayete göre, Sultan Melikşah bazı askerleri ordudan atılmasını emredince, veziri Nizâm'ül-mülk'ün ileride bu askerlerin başlarına iş açabileceklerini söylemiştir. Fakat Sultan Melikşah vezirini dinlememiştir. Bu askerler isyana neden olduklarında ise Sultan Melikşah vezirinin sözünü dinlemediği için pişman olmuştur (İbnü'l Esir, 1991b:113).

Tekiş'in isyanını haber alan Sultan Melikşah Horasan'a hareket etmiş ve Tekiş'ten önce Nişâbur'a ulaşmıştır. Bu haberi alan Tekiş oradan uzaklaşarak, Tirmiz'e kapanmıştır. Sultan Melikşah kardeşi Tekiş'in üzerine yürümüştür (İbnü'l Esir, 1991b:113). Yapılan görüşmelerden sonra anlaşarak isyan bastırılmış ve Tekiş Tirmiz'den ayrılmıştır (İbnü'l Esir, 1991b:113).

Sultan Melikşah'ın Musul'da olmasını fırsat bilen (Agacanov, 1991:95) Tekiş bir kez daha isyan etmiştir. Karışıklık çıkarmak isteyen adamları da Tekiş ile birlikte Serahs yakınlarındaki kaleye kadar (İbnü'l Esir, 1991b:127), Mervu'rrud ve diğer şehirleri ele geçirmişlerdir. Bu başarılarından cesaretlenen Tekiş ve adamları Merv ve Serahs'a saldırılar düzenlemişlerdir. İsyân haberini alan Nizâm'ül-mülk'ün adamlarından Ebûl-fütûh et-Tûsi ile Ebû Ali kaleyi muhafaza etmekte olan Ebû'l-fütûh'un Mes'ûd'e Nizâm'ül-mülk'ün adından mektup yazmışlardır (İbnü'l Esir, 1991b:127). Mektupta kaleyi biraz daha muhafaza etmesini, düşmana baskın düzenleyeceklerini yazmışlardır. Nizâm'ül-mülk'ün adamları bu mektubu bir casusla yollamış ve kendisini Tekiş'in adamlarına yakalatmasını istemişlerdir. Yakalanınca mektubu vermesini ve Sultan Melikşah'ın Rey'den ayrıldığını söylemesini istemişlerdir (İbnü'l Esir, 1991b:127). Olaylar Nizâm'ül-mülk'ün adamlarının planladığı gibi gerçekleşmiştir. Mektupta okuduklarına ve casusun söylediklerine inan Tekiş ve adamları bulundukları yerde her şeylerini bırakarak yola çıkmışlar ve Venec Kalesi'ne dönmüşlerdir (İbnü'l Esir, 1991b:128).

Eğer Nizâm'ül-mülk'ün adamlarının başarılı planı olmasaydı Tekiş, Rey'e kadar her yeri yağmalayabilirdi. Çünkü Sultan Melikşah Horasan'a ancak üç ay sonra gelmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:128). Sultan Melikşah, Tekiş'e hiçbir şekilde işkence etmeyeceğine dair yemin etmiş ve teslim olmasını istemiştir. Fakat bu meseleyi devralan Sultan Melikşah'ın oğlu

Ahmet, Tekiş'i yakalayınca gözlerine mil çektirmiş (İbnü'l Esir, 1991b:128) ve Fîruzkuh Kalesi'nde zindana hapsedirmiştir (Agacanov,1991:96); (İbnü'l Esir, 1991b:113/127-128).

Vezir Nizâm'ül-mülk, Sultan Melikşah ile birlikte Isfahan'dan Bağdat'a geçerken bir Bâtînî fidâisi tarafından öldürülmüştür. Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un kışkırtmalarından dolayı vezirin ölümünden Sultan'ı sorumlu tutanlar olmuştur (Özaydın, Melikşah, 2004:54-57). Bunun üzerine Sultan Melikşah yaralanmış olan Nizâm'ül-mülk'ün yanına giderek hadise ile hiçbir alakasının olmadığına dair yemin etmiştir (Özaydın, Melikşah, 2004:54-57). Sultan Melikşah yediği etten dolayı ateşli bir hastalığa yakalanarak Bağdat'ta vefat etmiştir (Özaydın, Melikşah, 2004:54-57). İbrahim Kafesoğlu'na göre ise Sultan Melikşah, eşi Terken Hatun veya veziri Nizâm'ül-mülk'ün adamları tarafından öldürüldüğü rivayet edilmektedir (Kafesoğlu, 1973:208-210).

Selçuklu Tarihi alanında birçok çalışma yapan İlhan Erdem'e göre Sultan Melikşah döneminde Merv önemini kaybetmiştir. Buna göre;

“Sultan Alp Arslan döneminde başlayan Bozkırların baskısı Melikşah döneminde daha da artmış, Selçuklularda ikili devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Merv şehrine gereken önem verilip, tarihi rolüne uygun davranılsaydı karışıklıkların büyük bir kısmı yaşanmayacaktı. Sultan Melikşah için Merv dedesinin ve babasının gömülü olduğu özlemlili bir merkez olmuştur” (Erdem, 2016:59-71).

Sultan Melikşah yolları, köprüleri yaptırmış, ıssız çöllerde muhafız sayılarını ve güvenlik önlemlerini arttırmış, kanalları düzeltirmiştir (Jukovski, 1894:28). Bağdat'taki üç kez ziyaret ettiği camiye ve Mekke'ye giden yolda su rezervlerini yaptırmış (Jukovski, 1894:28), Isfahan'da şehir inşa ettirmiş, Mekke ve Transoxiana'ya giden yollarda av boynuzlarından sütünler yaptırmıştır (Jukovski, 1894:28). V. A. Jukovski'ye göre bu işleri yaptıran Sultan Melikşah'ın, atalarının mezarının bulunduğu Merv şehri ve çevresinde de aynı çalışmaları yapmadığını, güvenlik önlemlerini arttırmadığını söylemek oldukça zordur (Jukovski, 1894:28). Doğulu tarihçiler Sultan Melikşah'ın saltanat devrine *“Selçuklu Hanedanı'nın Baharı”* demişlerdir (Agacanov, 1991:91). Merv şehrine önem veren Sultan Melikşah özellikle şehrin güvenliğine yoğunlaşmıştır. Gâvur Kale'nin Rabat'ı (Ribat'ı) olarak gelişen devasa bölgenin etrafına inşa edilmeye başlanan surları tamamlamıştır (Nosilov, 2015:27).

Merv şehrinin gelişiminde Sultan Melikşah'ın Sultan Kale surlarını inşa ettirmesiyle önemli adım atılmıştır (Jukovski, 1894:28). Maliye sorumlusu olarak Sultan Melikşah'ın

yanında hizmet eden Şerefü'l Mülk'ün kayıtlarına göre Merv'deki binaların ve diğer kalelerin inşasında, medreselerin, kütüphanelerin kurulmasında 100.000'e yakın dinar harcanmıştır (Jukovski, 1894:28). Görüldüğü üzere Sultan Melikşah devrinde Merv şehrine gereken önem verilmiştir.

2.4. Sultan Berkyaruk Döneminde Merv (1094-1104)

Türkmenistan'ın tarihçisi Orazgylyjov'a göre; "Sultan Melikşah yaşanması muhtemel taht kavgalarını önlemek amacıyla Şaban 480/1087 yılında bu sırada 10 yaşında olan oğlu Ahmed'i veliaht tayin etmiştir." (Orazgylyjov, 2015/2:71). Türkiye Cumhuriyeti kaynaklarının birinde ise "Sultan Melikşah'ın yerine geçecek ismi belirlemeden vefatı, Büyük Selçuklu Devleti için uzun yıllar sürecek taht mücadeleleri sebebiyle fetret döneminin başlaması anlamına geliyordu." (Yazar, 2017/1:151) diye belirtilmiştir. Gerçekten de Sultan Melikşah'ın ölümüyle başlayan saltanat mücadeleleri Büyük Selçuklu Devleti'nin duraksamasına sebep olmuştur.

Sultan Melikşah'ın ölümünü gizleyen eşi Terken Hatun ise emirlere gizlice haber yollayarak onlara henüz dört veya beş yaşlarında olan oğlu Mahmud'u destekleyeceklerine dair yemin ettirmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:184). Terken Hatun devrin büyük âlimi Gazalî'in, küçük yaşta hükümdar olunmayacağı fetvasına karşılık, başka âlimlerden mukabil bir fetva çıkartmış (Turan, 1968:177) ve 1092 yılında küçük yaştaki oğlu Mahmut'u, Sultan ilan ettirmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:184).

Terken Hatun Sultan Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk'u bertaraf etmek üzere Isfahan'a adam göndermiş ve Berkyaruk'u tutuklatmıştır. Sultan Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizâm'ül-mülk'ün adamları (Öngül, 2016:186), Isfahan'da Nizâm'ül-mülk'e ait silah depolarını yağmalayıp isyan etmişlerdir (İbnü'l Esir, 1991b:185). Vezirin adamları Berkyaruk'u hapisten çıkartarak Isfahan'da adına hutbe okutmuşlardır. Terken Hatun ve oğlu Mahmud, Bağdat'tan Isfahan'a yaklaşıncı (Öngül, 2016:185) Berkyaruk ve Nizâm'ül-mülk'ün adamları Rey'e doğru yola çıkmışlardır. Berkyaruk Rey'e varınca vezirin taraftarları onu tahta oturtmuştur. Böylelikle tarihte ilk defa Büyük Selçuklu Devleti'nin iki hükümdarı (Agacanov, 1991:116) olmuştur (Isfahan'da Sultan Mahmut ve Rey'de Sultan Berkyaruk).

Bu ikili hükümdarlık çok uzun sürmemiştir. Bu olaylardan sonra Sultan Berkyaruk ile Sultan Mahmud'un yandaşları Berucird yakınlarında savaşmışlardır. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini'nin kaleme aldığı "*Tarih-i Güzide'ye*" göre "Sultan Berkyaruk'un

yandaşları 1093 yılının ocak ayında Vurucird kapısında Terken Hatun'un ordusu ile savaşıarak galip gelmiştir.” (Kazvini, 2018:353). Bu savaşta Terken Hatun'un ordusundaki emirlerin bir kısmı Sultan Berkyaruk'un tarafına geçmiştir (Sevim ve Merçil, 1995:138). Böylelikle Sultan Berkyaruk üstün çıkmış ve mağlup olan Terken Hatun ordusu ile Isfahan'a dönmüştür. Sultan Berkyaruk onların peşinden gitmiş ve Isfahan'da kuşatmıştır Sultan Berkyaruk, Terken Hatun'dan aldığı 15 bin dinar karşılığında onlara mühlet vererek geri dönmüştür (Kazvini, 2018:353).

Terken Hatun Sultan Berkyaruk ile anlaşma yapmasına rağmen oğlu Mahmud'u tahta geçirmekten vazgeçmemiş (Öngül, 2016:188), kendisini desteklemesi için Sultan Berkyaruk'un dayısı Kutbeddin İsmail'e mektup göndermiştir. Terken Hatun mektupta kendisi ile evleneceğini vaat ederek Berkyaruk'un adını hutbe ve sikkelerden kaldırıp onu öldürmesini istemiştir. Tahta geçmek için bunu fırsat bilen Kutbeddin İsmail teklifi kabul etmiştir. Kutbeddin İsmail ile Sultan Berkyaruk, Kerec hududunda savaşmışlar ve Sultan Berkyaruk muzaffer olmuştur (Kazvini, 2018:353). Isfahan'a dönen Kutbeddin İsmail ile Terken Hatun'un arasındaki vuslat gerçekleşmek üzereyken (İbnü'l Esir, 1991b:192) Terken Hatun'un emirleri buna karşı koymuştur (Sevim ve Merçil, 1995:139). Isfahan'dan ayrılan İsmail, Berkyaruk'un annesi kendisinin ise kardeşi olan Zübeyde Hatun'a kendisine katılmak isteğini mektupla haber salmıştır (İbnü'l Esir, 1991b:192). İsmail'in bu isteği kabul olmuş fakat onun gerçek emellerini öğrenen Zübeyde Hatun'un emirleri onu öldürmüştür. Terken Hatun'un tahtı ele geçirme girişimlerinin hepsi başarısız olmuştur. Tahtta bir yıl kalan Sultan Mahmud annesi ile birlikte 1093 yılında (Zaparojets, 2011:155) çiçek hastalığından vefat etmiştir (Kazvini, 2018:353); (Agacanov, 1991:116).

Sultan Melikşah döneminde iki defa isyan ettiği için gözlerine mil çekilerek hapsedilen Tekiş, Sultan Berkyaruk döneminde de isyana teşebbüs etmiş. Fakat Tekiş'in bu teşebbüsü başarısız olmuş ve oğlu ile birlikte idam edilmiştir (Öngül, 2016:195).

Sultan Berkyaruk'un saltanatı süresince taht mücadeleleri devam etmiştir. Aynı zamanda O şehirlerde en çok da Merv, Rey ve Serahs'da isyancılar ile mücadele etmiştir (Agacanov,1991:116). Tahtta hak iddia eden Sultan Berkyaruk'un amcası Tutuş, en güçlü düşmanı olmuştur. Suriye ve Filistin'in bir kısmına hükmeden Tutuş (Sevim ve Merçil, 1995:140) Büyük Selçuklu Devleti'nin batısını ele geçirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına geçmek niyetinde olan Tutuş, başkent Isfahan'a yürümüştür. Fakat onun bu girişimi başarısız olmuş ve Tutuş'un ölümü ile sonlanmıştır. Tutuş'un cenazesi Merv'de babası Sultan Alp Arslan'ın yanına defnedilmiştir (Öngül, 2016:201).

Sultan Melikşah'ın oğulları, kardeşleri ve birçok hanedan üyelerinin harekete geçtiği bu dönemde Merv, ilk olarak Arslan Argun'un¹¹ hedefinde olmuştur. Arslan Argun, Sultan Melikşah öldüğünde Bağdat'ta onun yanında olmuştur (İbnü'l Esir, 1991b:219-220). Arslan Argun, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine yanında 7 bin gulam alarak Hemedân'a gitmiş, ardından da buradan ayrılarak Nişâbur'a gitmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:219). Nişâbur'da hiçbir ilgi görmeyen Arslan Argun Merv'e gelmiştir. (Öngül, 2016:205). Arslan Argun'un tarafına geçen Merv şahnesi Kodan (Kavdan), şehri ona teslim etmiştir (Öngül, 2016:205). Bir süre Merv'de kalan Arslan Argun Belh, Tirmiz, Nişâbur ve Horasan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Bu olayların üzerine Sultan Berkyaruk Arslan Argun'un üzerine amcası Börîpars'ı göndermiştir (İbnü'l Esir, 1991b:219-220).

Sultan Berkyaruk'un gönderdiği kuvvetlerle savaşa giren Arslan Argun mağlup olup, Belh'e çekilmiştir. Börîpars ise askerleri ile birlikte Herat'ta kalmıştır. Bir süre sonra ordu toplayan Arslan Argun, Merv üzerine yürümüş ve birkaç gün sonra cebren zapt etmiştir. Sultan Melikşah'ın yaptırmış olduğu Merv'deki surların kapıları sökülmiş ve yıkılmıştır. Bunu duyan Börîpars Arslan Argun'un üzerine yürümüş ve çıkan ilk savaşta Merv şehrini ve Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir (Öngül, 2016:206). Bir süre sonra Merv'e yürüyen Arslan Argun şehri tamamen ele geçirmiştir.

Sultan Berkyaruk kardeşi Melik Sancar'ı Atabeg Kumaç ile Arslan Argun'un üzerine göndermiş ve kendisi de bir süre sonra onları takip etmiştir (Sevim ve Merçil, 1995:150). Melik Sancar, Arslan Argun'un kendi askerlerinden biri tarafından bıçaklanarak öldürüldüğünü öğrenmiştir (İbnü'l Esir, 1991b:221); (Öngül, 2016:207); (Sevim ve Merçil, 1995:150). Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî'ye göre Arslan Argun Merv'de bir cariyesi tarafından öldürülmüştür (Kazvini, 2018:354).

Arslan Argun'dan sonra Sultan Melikşah'ın kardeşi Muhammed Tapar da taht kavgasına girmiştir. Kardeşlerin bu taht kavgalarından ötürü devletin idaresi sarsılmış, duraklama dönemine girmiş ve yıkılma eşiğine gelmiştir. Bunu fırsat bilen Batılı devletler Haçlı Seferi'ne hazırlanmaya başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin duraklamasında Haçlı Seferleri'nin de bir payı olmuştur. Nihayetinde kardeşler kendi aralarında anlaşarak bir karara varmışlardır. 1104 yılındaki bu anlaşmaya göre, Yakın Doğu bölgeleri Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar kendi aralarında paylaşmışlar, Sultan Sancar ise Horasan

¹¹ Arslan Argun, babası Alparslan'ın hükümdarlığı sırasında Harezmi bölgesinin valiliğini yürütüyordu. Kardeşi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarına kadar bu bölgede kalan Arslan Argun, daha sonra Hemedan ve Save bölgesinde 7.000 dinarlık geliri olan bölgeye geçti. Bkz. geniş bilgi için; İbnü'l Esir, 1991b:219.

bölgesini almıştır. Sultan Sancar burada 1096 yılından itibaren meliklik yapmaya başlamıştır.

Ardı arkası dinmeyen taht mücadeleleri, isyanlar, iç ve dış siyasî sorunlar ile uğraşan Sultan Berkyaruk ölümcül bir hastalığın pençesine düşmüştür. Ölümünün yaklaştığını hisseden Sultan Berkyaruk beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiştir (Kazvini, 2018:356). Saltanatı süresince taht kavgaları yoğun bir şekilde yaşanmasına rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nin yegâne hükümdarı olmayı başarmıştır.

2.5. Sultan Sancar Döneminde Merv (1118-1157)

Kendisinden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına kanlı mücadelelerle sahip olan Sultan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar dönemi, savaşlarla ve Haçlı Seferleri ile geçtiğinden, Merv ile ilgili olaylar tarih kayıtlarında yer bulmamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarları arasında onlarca yıl hüküm sürmüş ve bu süre zarfında bilim ve medeniyetin gelişimi için büyük çaba sarf etmiş olan Sultan Sancar kadar hayatı zorluklar içinde geçeni yoktur (Atayev, 2015:89). Sultan Sancar, Sultan Melikşah'ın oğullarından biri olup, El-Cezire bölgesindeki Sincar'da doğmuş (Sevim ve Merçil, 1995:204), ismi de doğduğu yerden esinlenerek Sancar adını almıştır.

Sultan Muhammed Tapar ölümünden sonra tahta veliaht tayin edilen 14-15 yaşlarındaki oğlu Mahmud geçmiştir (Zaparojets, 2011:166). Sultan Mahmud'un amcası Melik Sancar, tahtta hak iddia ederek Irak'a doğru yürümüştür. Rus tarihçisi Zaparojets yazılarında Melik Sancar ile Sultan Mahmud arasında 18 Ağustos 1118 yılında Sâve yakınlarında çıkan muharebede Melik Sancar'ın galip geldiğini, Sultan Mahmud'un ordusunun bozguna uğradığını yazmıştır (Zaparojets, 2011:166). Selçuklu döneminin büyük tarihçisi İbnü'l Esir ve Türkiye'nin meşhur tarihçileri Ali Sevim ile Erdoğan Merçil bu savaşın tarihini 1119 yılının ağustos ayı olarak belirtmişlerdir (İbnü'l Esir, 1991b:435); (Sevim ve Merçil, 1995:206). Yine Türkiye Cumhuriyeti'nin meşhur tarihçisi Osman Turan ise bu savaşın 12 Ağustos 1119 yılında olduğunu yazmıştır (Turan, 1968:185). Ali Öngül ise bu muharebenin adını Sâveh olarak vermiş, tarihini ise 11 Ağustos 1119 yılında gerçekleştiğini yazmıştır. Tarihler farklılık gösterse de muharebenin ay ve yıllarının aynı olduğunu görebiliriz. Fakat Zaparojets bu muharebenin gerçekleştiği ayı ağustos olarak belirtmişse de yılını diğer tarihçilerinkinden farklı yazmıştır (Zaparojets, 2011:166).

Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına geçen Sultan Sancar Sâve savaşında mağlup olan yeğeni Mahmud'a devletin batı ülkelerini hâkimiyetine vermiştir. Sultan Sancar “En Büyük

Sultan” unvanını ve mevkiini alarak (Agacanov,1991:170) onu kendisine tâbi bir hükümdar yapmıştır (Turan, 1968:186). Böylelikle sultanlık makamı iki dereceye ayrılmıştır.

Sultan Sancar tahta oturur oturmaz aldığı yeni kararlar Zaparojets’e göre devletin kaderini değiştirmiştir. Bu kararlardan ilki kendi hâkimiyeti altında olacak yeni bir devletin kurulmasıdır. Bu kurulan devlet Irak Selçukları olmuştur. Sultan Sancar Mahmud’u hem varis tayin etmiş hem de Irak Selçuklu Devleti’nin hükümdarı yapmıştır (Zaparojets, 2011:167). Büyük Selçuklu Devleti’nin hâkimiyeti altında olan bölgelerden bir kısmını diğer yeğenlerine iktâ etmiştir (Öngül, 2016:308); (İbnü'l Esir, 1991b:435-439).

Sultan Sancar’ın aldığı önlemler siyasî açıdan çok etkili olmuştur. 12 yıl boyunca devletin içinde ve sınırlarında durumlar sakin ve sabit olmuştur (Zaparojets, 2011:167). Hükümdarlığı daha da güçlenen Sultan Sancar askeri teşkilatı yeniden kurmuştur. Ordunun büyük bir kısmını iktâ bölgelerinin süvarileri oluşturmuştur (Zaparojets, 2011:167). Büyük Selçuklu Devleti’nin hazinesi Sultan Sancar’a profesyonel ücretli asker kolordusunu kurmaya imkân vermiştir (Zaparojets, 2011:167). Devletin iç siyasetinde durumu istikrarlaştırma girişimleri hep başarılı olmuştur (Zaparojets, 2011:167).

Türkmenistan’ın tarihçilerinden Serdar Atayev’e göre Sultan Sancar’ın hayatını üç döneme ayırmak mümkündür. Ona göre Sultan Sancar’ın hayatının ilk dönemi kardeşleri Sultan Berkyaruk, II. Mahmut, dayısı Sultan I. Muhammed ve Selçuklu emirleri ile taht uğruna mücadelelerle geçmiş, aynı zamanda topraklarını genişletmek için komşu devletlerle savaşmıştır. Sultan Sancar’ın 15 yaşında girdiği bu taht kavgaları, 30 yaşında saltanatı ele geçirmekle sonuçlanmıştır. Gücü ve zekâsıyla halkın sevgisini kazanıp, genç yaşta tahta çıkan Sultan Sancar, Asya kıtasının neredeyse tamamına hükmetmiştir (Atayev, 2015:89-90).

Sultan Sancar’ın hayatının ikinci döneminde tahta çıktıktan sonra saltanatın güçlenmesi ve devletin gelişmesi için önemli çalışmalar yapmıştır (Atayev, 2015:88). Büyük Selçuklu Devleti’nin başkenti olan Merv şehrinde ise edebiyat ve sanat gelişmiştir (Atayev, 2015:88). Sultan Sancar’ın rasathanesinde şair, matematikçi ve uzay bilimci Ömer Hayyam, Merv’de iki kütüphanenin kurucusu ve “Kitab-ül Ensab” adlı meşhur ansiklopedi kitabının yazarı Semanî Ebu'l Feth Abdurrahman el-Mansur el-Harini, şairler Feridüddin Attar, Enveri Evhadüddin gibi dönemin bilim, edebiyat ve sanat adamları yetişmiştir (Atayev, 2015:88). Bu âlimler rasathanede çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Yaşamının bu döneminde Sultan Sancar bilim ve kültürün gelişmesi, bilimsel ve edebi konularla iştigal eden insanların

çalışmalarını özgürce sürdürebilmesi için gerekli şartları oluşturmuştur (Atayev, 2015:88). Önemli kentlerde, özellikle de Merv'de dedeleri gibi çok sayıda medrese ve kütüphaneler kurmuş, ünü bütün dünyaya yayılan bilim adamları ve şairleri sarayına davet ederek çalışmaları için gerekli desteği sağlamıştır (Atayev, 2015:93).

Selçuklu tarihçilerinden Ali Öngül'ün çalışmalarında Sultan Sancar döneminde Merv'de Samaniler ailesine ait olan İslâm, tarih ve edebiyat ilimlerinin mektebinin ün kazandığı, şehirde bulunan on kütüphanenin ikisinin de bu aileye ait olduğunu belirtmiştir (Öngül, 2016:185).

Sultan Sancar'ın başarılarla dolu hayatında talihsizlik ve bahtsızlığın başladığı üçüncü dönem ise çok zorlu geçmiştir. Sultan Sancar'ın yaşamının bu dönemi kurnaz ve ikiyüzlü saray mensuplarının oyunlarıyla geçmesi ve yaptığı hatalar, yaşadığı talihsizlikler ile anılmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtında gözü olan ve bunun için art arda isyanlar çıkaran Harezmşah Atsız b. Muhammed, Kara Hitay ordusunu Selçuklular'a karşı kışkırtmıştır (Atayev, 2015:95). Tarihe "Katvan Muharebesi" olarak geçen bu savaşta Karahitaylar büyük ve kesin bir zafer kazanmışlardır. Katvan yenilgisi Büyük Selçuklu Devleti'nin Sultanı Sancar'ın hayatında başarılarla dolu gençlik ve olgunluk dönemlerinin bittiği ve faciaların başladığı bir dönem olmuştur. Bu mağlubiyeti fırsat bilen Harezmşah Atsız b. Muhammed birkaç defa isyan etmiş ve devletin başkenti Merv başta olmak üzere diğer büyük şehri Nişâbur'u ele geçirmiştir. Daha sonra Sultan Sancar Merv'i geri almayı başarsa da bir daha eski şanına kavuşturamamıştır (Atayev, 2015:94-95). Bunu fırsat bilen saray erkânı Sultan Sancar'a yanlış bilgiler vererek hatalı adımlar atmasını sağlamış, merhametli bir hükümdar, halka eziyet eden zalim bir hükümdara dönüşmüş ve halkın nefretini kazanmıştır (Atayev, 2015: 95). Bu duruma en güzel örneklerinden biri aşağıdaki gibi yaşanmıştır:

"Sultanlığa bağlı olan Belh vilayetine devlet adına vergi toplaması için gönderilen Emir Kumac sultanın adını kullanarak yerli Türkmenlere eziyet etmiş, bölgede yaşayan Türkmenler Emir Kumac'a karşı ayaklanarak Belh'den uzaklaştırmışlardır. Sultan Sancar'ın huzuruna giden Emir Kumac kendi yaptığı zulmü gizleyerek Belh'de oturan Türkmenleri şikâyet etmiş, isyankârlıkla suçlamıştır. Karahitaylar'ın zulmünden kaçarak Büyük Selçuklu topraklarına sığınan Belh Türkmenleri, Sultan Sancar'a minnet duydukları için barış önerisinde bulunmuşlardır. Emir Kumac'ın kendilerine yaptıklarını anlatmışlar ve itaatsiz davranışları için özür dilemişlerdir. Fakat öfkesine yenik düşen, vezirlerine daha

çok inanan Sultan Sancar onları dinlememiştir. Bunun sonucunda taraflar arasında beklenmedik bir savaş çıkmıştır” (Atayev, 2015:96-97).

Taraflar arasında olan savaş Selçuklular’ın mağlubiyeti ve Sultan Sancar’ın esir düşmesi ile sonuçlanmıştır. Bunun ardından Belh Türkmenleri Merv’i ve Nişâbur’u fethetmişlerdir (Atayev, 2015:96-97). Merv, Sultan Sancar ile Atsız’ın arasında geçen taht mücadeleleri sebebiyle de çok büyük zarar görmüştür. Sultan Sancar’ın Karahitaylar’a mağlubiyetini fırsat bilen Atsız, Merv şehrine saldırmış ve yağmalamıştır (Nosilov, 2015:28).

Sultan Sancar’ın Oğuzlar’a esir düşmesinden sonra da Merv ve etrafındaki yerleşim yerlerinin önemli kısımları onlar tarafından yağmalanmıştır. Birçok bilim adamı öldürülmüştür (Barthold, 1990:352). Ravendi *“Râhat-Üs-Sudur ve Âyet-Üs-Sürür”* eserinde, Oğuzlar’ın Çağrı Bey zamanından beri idare merkezi olan Merv’i üst üste üç gün yağmaladıklarını altın, gümüş, tahıl, ipek eşyalarını götürdüklerini, şehir halkının çoğunu esir aldıklarını, gizlenen servetleri göstermeleri için işkence yaptıklarını anlatmıştır (er-Ravendi, 1999:176).

İbnü’l Esir’in yazdığına göre Oğuz beyleri ellerinde esir tutulan Sultan Sancar’a: *“Biz senin kullarınız, sana itaat etmeye devam edeceğiz. Senin bizimle savaşmaya gelmediğini biliyoruz. Seni savaşa sürüklediler. Sen Sultan, biz ise senin hizmetçileriniz”* diyerek kendisini tahta oturtmuşlardır (İbnü’l Esir, 1991c:157-158). Ama İbnü’l Esir bunun sadece göz boyamaktan ibaret olduğunu söylemektedir. Üç yıl sonra Sultan Sancar Oğuzlar’dan kaçmayı başarmış ve Merv’e ulaştıktan sonra tekrar tahta çıkmıştır (İbnü’l Esir, 1991c:179-180). Sultan Sancar’ın, ummadıkları halde ellerinden kurtularak devletin başına geçmesi Oğuzları şaşırtmıştır (Köymen, 2011b:464).

Sultan Sancar’ın tekrar Büyük Selçuklu Devleti’nin başına geçmesinden sonra, Oğuzlar’ın yıkmış olduğu devletin, eski kudretini ne zaman elde edeceği o zamanki duruma bağlı olmuştur (Atayev, 2015:94-95). Devletin eski ihtişamına kavuşması için, Sultan Sancar’ın işe baştan başlaması gerekli olmuştur. Türk İslâm hâkimiyet telâkkisi gereğince, devleti yeniden kurmak üzere Sultan Sancar’ın yaptığı ilk iş Merv’e gelmeden önce, kendisinin Büyük Selçuklu Devleti’nin başına tekrar geçtiğini bütün devletlere resmen bildirmek olmuştur (Köymen, 2011b:460).

Büyük Selçuklu Devleti’ni tekrar kaldırmak ve başkenti Merv’i eski ihtişamına getirmek için birçok girişimler yapan Sultan Sancar bunu başaramamıştır (Atayev, 2015:94-

95). Bir yandan zorluklar diğer yandan da şöhret ve dünyevi zevkleri dolu hayattan yorgun düşen ünlü hükümdar 8 Mayıs 1157 tarihinde Merv’de hayata gözlerini yummuştur (İbnü'l Esir, 1991:187). Cenazesi kendisi tarafından yaptırılan ahiret evine (Darü'l-ahir) defnedilmiştir. Kendisinden sonra Büyük Selçuklu Devleti tam anlamıyla yıkılmıştır. Devletin çöküşü de kuruluşu gibi büyük bir hadise olmuştur (Atayev, 2015:99).

Büyük Selçuklu Devleti’nin son sultanı aynı zamanda en uzun süre tahtta kalan hanedanın üyesi, meliklik yılları ile birlikte 40 yıla yakın hükümdarlık yapan (Atayev, 2015: 89) Sultan Sancar'ın döneminde Merv dünyanın en büyük şehirlerinden birisi olmuştur. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî’ye göre Sultan Sancar 42 yıl dünya sultanlarının sultanı olmuştur (Kazvini, 2018:359).

Selçuklu hükümdarları arasında Merv’i en çok seven ve değer veren Sultan Sancar olmuştur (Jukovski, 1894:29). V. A. Jukovski’ye göre Büyük Selçuklu Devleti’ni (Yunanlıların Yaksartes dediği) günümüzdeki adı Sirderya’ya ve Hindistan’a kadar uzatan Sultan Sancar bu bölgenin Büyük İskender’i olmuştur (Jukovski, 1894:29).

Merv, Büyük Selçuklularla zaman zaman yıkıma maruz kalmasına rağmen ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Valilik ve hükümdarlık yapan Sultan Sancar’ın başkent yaptığı Merv’i Cüveyni ve ondan nakleden Nosilov şöyle tasvir etmiştir:

“Merv Sultan Sancar’a başkentlik yapmıştır. Büyük küçük herkesin derdine derman aradığı bir yer olmuştur. Horasan’ın en mümbit ve en güzel topraklarına sahip olmuştur. Emniyet ve huzur kuşunun yuvası daima burada bulunmuştur. Nüfusunun sayısı Nisan yağmurunun damlalarıyla boy ölçüştür. Havası güzel olmuştur. Orada yaşayanların en fakiri bile zamanın padişahları ve emirleri gibi yaşamıştır. Kendilerini dünya fatihleriyle eş tutmuşlardır” (El-Cüveyni, 2013:165); (Nosilov, 2015:29).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Büyük Selçuklular Döneminde Merv’de İlim, Sosyal Hayat ve Şehir Gelişimi

3.1. Büyük Selçuklu Dönemine Ait Merv’in Tarihi Eserleri

Uzun yol kateden Merv şehri zamanla değişmiş ve gelişmiştir. Merv şehrinin gelişim basamakları XII. yüzyılın başlarından başlayarak, sosyal-siyasî tarihe kadar denk gelmekte olup, eski Margiana Ahameniler (M.Ö. 550-M.Ö. 330), eski Parfiya Devleti (M.Ö. 247-M.Ö. 224) ve Büyük Selçuklular’a kadar uzanmaktadır (Pugaçenkova, 1991:8-10). XI. yüzyıldan itibaren Türk hanedanının iktidara gelmesiyle bağlantılı olarak, Türk etnik unsuru şehirlere ve kentsel dokuya giderek daha fazla nüfuz etmiştir (Pugaçenkova 1958:10). Selçuklular zamanında tamamen bir Türk şehri karakteri kazanan Merv, baş şehir olduğu dönemde (1118-1157) büyük gelişmeler göstermiştir (Pugaçenkova, 1991:10). Şehrin bu parlak devrine Sultan Melikşah’ın Gâvur Kale’nin batısında Sultan Kale’yi inşa ettirmesiyle başlamıştır (Pugaçenkova 1958:10).

XI.-XIII. yüzyıllar, Orta Çağ’ın en parlak dönemi olmuştur. Bu şehirlerin bizi ilgilendirdiği çağdaki görünümü hakkında bir yargıya varılması, büyük ölçüde tarihi araştırma yöntemi, tahkimatlar düzeni, duvarları ve bina kalıntıları üzerinde doğrudan yapılan çalışmalar neticesinde olmuştur (Pugaçenkova 1958:190).

Yerli ve yabancı araştırmacılara göre, XI-XII. yüzyıllarda hayatta kalan Türkmenistan’ın güney şehirleri arasında önemli artış gösteren Merv, Bašan, Dandanakan, Amul, Zem, Serahs, Mehne, Abiverd, Küfen, Nisa, Dil, Dehistan, Ahur ve diğerleri sayılabilir (Pugaçenkova 1958:188-189). XI. yüzyılda Merv şehri, Büyük Selçuklu Devleti’nin ana şehri olarak önemini korumuştur ve Madjan Kanalı¹² yakınlarında kurulmuştur. XI. yüzyılda ise yeni Şehristan (Sultan Kale) dörtgen kale surları ile çevrilmiştir (Ahmedov, 1992:26-27).

¹²Merv şehrinin merkezi güneyden kuzeye akan Orta Çağ’ın en mühim kanalı olmuştur. Kanalin uzunlamasına anayol geçmiştir. Bu anayolun şehre giriş kapısına “Sari Madjan” (Madjan’ın Başı) adı verilmiştir. Maveraünnehir’den gelen ve bu anayola birleşmiştir. Anayolun kuzey etrafına Madjan’ın eteği denmiştir. Buradan Harezm’e ve Maveraünnehir’e giden yol olmuştur (Jukovski, 1894:12).

Bu kanal şehrin doğusunda akmış, şehrin ve pazarın içinden geçerek şehrin diğer tarafından akmış ve bataklıkta kaybolmuştur. Murgab nehrini büyük bir kısmı bu kanalın içinden geçmiştir. Orta Çağ’da bu kanalın üstünde köprü kurulmuştur. Merv’in en büyük yerleşik yeri olan Mahan bölgesi bu kanalın suyundan yararlanmışlardır (Meftah, 2003:76).

Merv şehrinin dışında Büyük Selçuklu dönemine ait mimarlık tarihinde çok önemli sayılan bazı yapı kalıntıları mevcut olup (Özgüdenli, 2004:223), bu tarihî şehrin mimarî yapıları Moğol istilâsında tamamıyla yıkıma uğramıştır (Pugaçenkova, 1991:11). Camiler, medreseler ve kütüphaneler, han ve hamamlar yakılıp yıkılmıştır.

Türkmenistan'ın Selçuklu tarihçisi olan Azım Ahmedov'a ait "*Gadymýetiň Ýañy*" (Gadimiyetin Yanı) adlı kitabında kâdim Merv'deki Selçuklular döneminden kalan mimarî eserlerinin tam olarak araştırılmadığını yazmıştır (Ahmedov, 1992:9-10). O dönemden kalma mimarî eserler ve kalıntılar 1890 yıllarında ilk kez meşhur Rus oryantalist V. A. Jukovski, daha sonra 1950 yıllarında G.A. Pugaçenkova, V. İ. Pilavski, tarihçiler ve araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Orta Çağ mimarisinin bazı örnekleri araştırmacıların yaptığı çalışmalar sonucunda S. B. Lunin tarafından keşfedilmiştir (Hojaniyazov, 2007:72).

Adı geçen araştırmacılar Sultan Kale ve Yakipere'deki şehir içi, şehir dışı ve şehrin etrafındaki harabeleri ve kalıntıları üzerinde GTAKE'nin¹³ yaptığı araştırmaları sonucunda (Merv) XI-XII. yüzyılın tuğladan inşa edilmiş çeşitli binaların örneklerini görmüşlerdir (Cezar, 1977:379). Bu binaların dış görünüşü araştırmacılara basamaklı piramitleri hatırlatmıştır. (Pugaçenkova ve Rempel, 1965:189). Bu binaların çoğunun kare ya da dikdörtgen şeklinde olduklarını görmüşlerdir. Malzemesinde kil, balçık, pişmiş ve çiğ tuğla kullanılan bu binaların çoğu iki katlı olmuştur. Haç şeklinde nişleri (binanın duvarına süsleme amaçlı yapılan bir oyuk) olan bu binaların birkaç tane girişleri olmuştur (Pugaçenkova ve Rempel, 1965:189). Bu binaların köşelerinde odalar, koridor ve merdiven yerleri, merkezinde mihmanhane (misafirhane) denilen kare şeklinde geniş bir salon olmuştur (Cezar, 1977:379).

Bu dönemlerde yollar üzerinde şehirlerde ve şehir çevrelerinde köprüler de inşa edilmiş, şehirlerde buradan geçen yolcular için barınma binaları, depolar, hamamlar da yapılmıştır (Cezar, 1977:380).

¹³ GTAKE (=YUTAKE Yujno Turkmenistanskaya Arheologičeskaya Kompleksnaya Ekpedisiya)1945 yılında Prof. M. Ye. Masson tarafından kuruldu (Ahmedov, 1992:20).

Ekspedisiya: Belirlenen özel bir amaçla yapılan sefer veya gezidir. Örneğin: Savaş ya da keşif için yapılan seferlere denir.

3.2. Kaleler ve Kervansaraylar

Nüfusun artması ile IX-X. yüzyıllarda şehir merkezinin Batı'ya (Orta Çağın en önemli kanallarından olan Madjan Kanalı'na) doğru ilerlemesi (Pugaçenkova, 1958:193), Orta Çağ'da Merv kalelerinin inşa edilmesine sebep olmuştur (Cepbarov, 2017: 35). XI-XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu Devleti'nin şehirlerinin Şehristan¹⁴ ve Ribat bölümlerinin etrafına stratejik mevkiilerde surların ve kalelerinin inşası yapılmıştır. Ticaret yolları üzerinde inşa edilen kervansaraylar da korunaklı hisarlar durumunda olmuşlardır (Cezar, 1977:379). Kervansarayların çevresinde su depolamak için açık havuzlar, üstü kubbe ile örtülmüş sarnıçlar yapılmıştır. Bu kalelerin ve kervansarayların farklı yıllarda Merv'de araştırma yapan tarihçilerin ve diğer araştırmacıların raporları ve yayınladığı kitapları incelenerek anlatılmıştır.

3.2.1. Sultan Kale

Günümüzde turistlerin ilgisini çeken ve geçmişte birçok araştırmacıların çalışmalarını yaptığı Merv'in önemli bir tarihi eseri olan Sultan Kale bulunmaktadır. Pugaçenkova'ya göre "Sultanların Kalesi" denen şehir Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak Sultan Melikşah tarafından XI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:191). Merv harabelerini ve tarihî eserlerini inceleyen ilk Rus oryantalist V. A. Jukovski yazdığı kitabında bu kalenin Sultan Melikşah tarafından inşa ettirilmiş olduğunu belirtmiştir (Jukovski, 1894:115-116). Türkmenistan'ın meşhur tarihçisi Azim Ahmedov'a göre ise Sultan Kale, XI. yüzyılın ikinci yarısı ve XII. yüzyılın başlarında Sultan Melikşah ve Sultan Alp Arslan tarafından inşa ettirilmiştir (Ahmedov, 1992:26).

Sultan Kale'nin dört kapısı bulunmaktadır. Kuzey kapısı "Kuşmayhan", Doğu kapısı "Şehristan", Güney kapısı "Alembardar", Batı kapısı "Firuz" diye adlandırılmıştır (Pugaçenkova,1958:193); (Jukovski, 1894:51). Büyük Selçuklular Döneminde Sultan Kale'nin batısı ve çevresi daha da gelişmiştir. XII. yüzyıl Merv'i kendi gözleri ile görmüş olan doğulu tarihçilere ve kaynaklara göre yüksek yerlerdeki seçilmiş ağaçlardan, rengârenk kubbeli binalardan, köşklere, minarelerden ve imaretlerden oluşan Sultan Kale'nin içindeki ve çevresindeki üç dört kilometre uzaklıktaki yerler ve bahçelere bürünmüş olan yerleşimler gözden kaçamayacak kadar güzel olmuştur (Pugaçenkova,1958:193).

¹⁴ Fars. şehristan "şehir" ve yer bildiren -istân ekiyle şehristan) Büyük şehir. www.lugatim.com/s/sehristan/

Sultan Kale'nin surlarının üzerinde yapılan gözlemler, XII. yüzyılın takviye tedbirlerinin savunma niteliklerini güçlendirmek olduğunu göstermiştir (Pugaçenkova,1958:192). 1950 yıllarında G. A. Pugaçenkova bu bölgede çalışmalarını yapmıştır. Bu çalışmalar sırasında kalenin üst kısmında duvarları aşınmadan korumak için pişmiş tuğladan yapılmış olan çıkıntılı siperlikler görmüştür. Kalenin duvarlarına düz ve eğik mazgallar yerleştirilmiştir (Pugaçenkova, 1958:192). Buna benzer duvarlar Sultan Kale'yi sarmaktadır; daha önce sayısı 200 olan kulelerin ayakta kalanlarının sayısı tam olarak 176'dır (Pugaçenkova, 1958:192). Şehrin etrafı kale hendekleri ile çevrilmiştir (Pugaçenkova,1958:192).

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Merv'in hızlı yükselişi XII. yüzyılda Sultan Kale'nin güney ve kuzey kısmına yoğun bir yerleşimin olmasına neden olmuştur. Surların kuzey çevresi yan manevra için 60 tane kule, güney çevresinde ise 58 tane kule yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:192). 1221 yılında Merv'e giren Tulu Han altı gün boyunca Selçuklular'ın elinden çıkan değerli ürünlerin, surların ve şehir minarelerin etrafını, Merv kalelerini izlemiş ve Selçuklular'ın başarısına hayran kalmıştır (Jukovski, 1894:51).

Kale'nin kuzeyinde İskender Kale güneyinde ise Küçük Sultan Kale yer almıştır (Ahmedov, 1992:26). Bu kalelerin kalıntılarının incelenmesi sonucunda nüfusun buraya yerleşiminden sonra inşa edilmiş olduğu tespit edilmiştir. Sultan Kale'nin güneyinde, Moğol İstilas'ına kadar iktisadî ehemmiyeti olan el-Rezek¹⁵ kanalı yer almıştır (Ahmedov, 1992:27). Diğer üç tarafında ise savunmada büyük bir önemi olan su hendekleri yer almıştır (Ahmedov, 1992:27). Dolayısıyla kalenin savunulması tümüyle su hendekleri sayesinde gerçekleşmiştir. Kale'nin içine girmek için kullanılan köprüler sadece kale kapılarının önünde kurulmuştur (Ahmedov, 1992:27). Gordlevski'ye göre Merv'deki kalelerin inşasında hükümdarın hazinesinden harcama yapılmamış, bu çalışmalar yerli nüfusun ödediği vergilerin sayesinde yapılmıştır (Gordlevski, 1941:131). Bu kale Merv'deki kalelerin milattan sonra inşa edilen diğer kaleler arasında ilki olması ihtimali vardır.

3.2.2. İskender Kale ve Küçük Sultan Kale

İskender Kale¹⁶ Sultan Kale'nin kuzeyinde, Küçük Sultan Kale ise güneyinde yer almaktadır. Coğrafi özelliklerinden dolayı tarihçiler bu kalelere “Kuzey yarım daire” ve

¹⁵ Orta Çağ'da Gâvur Kale harabelerinin batı cephesinden geçen bir kanaldır. Bu kanal şehre suyun gelmesini sağlamıştır (Meftah, 2003:77).

¹⁶ Aynı isimde olan bir Kale Türkmenistan'ın Balkan vilayetinde hem var. Bu bölgedeki İskender Kale'nin ismi rivayetlere göre Büyük İskender ile bağdaştırılmaktadır. Bu rivayet Türkmenistan'ın Türkmenbaşı

“Güney yarım daire” adını vermişlerdir (Ahmedov, 1992:30). Kalelerin ikisi de yay şeklinde balçıktan ve kilden inşa edilmiş ve ortadaki Sultan Kale’nin doğu ve batı açısına birleştirilmiştir (Ahmedov, 1992:30). Bu kalelerin Sultan Kale ile birleşmesi yumurtayı andıran bir şekil oluşturmuştur. Ahmedov’a göre kesin bir geometrik şekli ve düz tarafları olmayan bu kalelerin üçü de yerleşik nüfuslu bölgelerin çevresine yapılmış ve dönemine bakılırsa kalelerin ikisi de Sultan Kale’den sonra inşa edilmiştir (Ahmedov, 1992:30).

İncelediğim kaynaklardan yola çıkarak İskender Kale, Büyük Selçuklular döneminde Merv şehrinin yoğun nüfuslu bir bölgesi olduğunu, bu bölgede eski yaşam yerlerinin kalıntılarının olması burada yoğun nüfuslu bölgelerin, konutların, lojmanların, parkların ve çarşıların bulunduğu bir habercisi olduğunu söyleyebiliriz (Ahmedov, 1992:30)..

Buna benzer kalıntıları Küçük Sultan Kale’sinde de görmek mümkündür (Ahmedov, 1992:30). 1950 yılından beri tarihçilerin de katıldığı Güney Türkmenistan Arkeoloji Kompleksleri Ekspedisiyası ekipleri tarafından yapılan araştırmaların sonucunda sayısızca ilginç bilgiler elde edilmiştir. Küçük Sultan Kalesi’nde IX. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyıla ait çok sayıda yaşam ve iş yerlerinin izleri bulunmakta olup, onlar daha çok kalenin merkezine ve batısına yerleşmektedir (Ahmedov, 1992:30-31).

İskender Kale’nin eski adı Türkmenistan’ın tarihi kaynaklarına göre “Sinc Kale” ve “Canalibent Kale’dir” (Babayeva, 2004:80-81).

3.2.3. Şayım Kale

Günümüzde kalenin harabelerinden tek bir iz dahi kalmamıştır. 1890 yılında Rus oryantalist V. A. Jukovski’nin başkanlığında yapılan çalışmalar sırasında az çok fark edilebilen kalıntıları görebilmişlerdir (Jukovski, 1894:111-112).

Kalıntıları inceleyen V. A. Jukovski “*Drevnosti Zakaspiskogo Kraya, Razvalini Starogo Merva*”(Trans-Hazar Bölgesinin Eski Eserleri, Eski Merv’in Harabeleri) adlı eserinde kale ile ilgili düşüncelerini kaleme almıştır. Bu eserden araştırmacılar genellikle faydalanmamışlardır. V. A. Jukovski eserinde Şayım Kale ile ilgili araştırmalar yapmış ve şu bilgileri vermiştir: “*Gâvur Kale’nin Güneydoğu kesimindeki Şayım Kale’ye bazı yerliler eski bir şehrin kalıntılarının olduğunu düşünmektedirler. Büyüklüğü 1.60 km² olan bu dörtgenin dış cephesi balçık duvarlar ile sade bir şekilde çevrilmiştir. Kalenin Batı cephesi*

Adındaki Türkmenistan Milli Elyazmaları Enstitüsü idaresi altında yayımlanan “*Türkmen Galalary Hakynda Rowayatlar*” adlı kitabında anlatılmaktadır. Merv’deki İskender Kale’nin de ismi Büyük İskender ile bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Merv’deki İskender Kale ile ilgili çok fazla kaynak bulunmamaktadır.

Şayım hendek diye bilinen bir şu deposuna dayanıyor. Kalenin dibi boş ve pürüzsüzdür. Kalede sıradan şehir ve evlerin kalıntılarının izleri, eski yaşam yerlerinin yokuşlar ve tepeler şeklindeki alametleri de yoktur. Kalenin sadece Batı cephesindeki tandırların ve taş fırınların kalıntıları görünmektedir.

Kalenin bu şekli bize daha büyük olan Gâvur Kale'nin üzerinde gördüğümüz tuğla çekirdeklere benzeyen kuşatma cephaneleri için hazırlanan askeri ocağı ile temas etmiş olabileceğini ve 1219 yılında Tulu Han'ın acımasız ordularının burada olmuş olabileceklerini düşünmeye mecbur bırakmaktadır”.

Şayım Kale'yi şehir kalesi özellikle de Merv'e ait bir şehir kalesi olarak kabul etmek için tarihte hiçbir olumlu dayanak yoktur.” (Jukovski, 1894:111-112).

Bu konuda meşhur Rus tarihçi V. V. Barthold Merv'in tarihi ile ilgili yaptığı çalışmasında kesin bir şey söyleyememiştir. V. V. Barthold “*Orta Asya Türk Tarihi*” adlı kitabında Şayım Kalesi Tulu Han'ın ordusu için ordugâh olarak kullanıldıysa, o halde Gâvur Kalesi'nin onlar için daha uygun olduğunu söylemektedir (Ahmedov, 1992:35). Bu durumda V. A. Jukovski'nin Şayım Kalesi'nin Moğol barbarlarının asker ocağı olmuş olabileceği fikri ortadan kalkmıştır.

XX. yüzyılın başında Şayım Kale ile ilgili kesin bilgi verecek yazılar yazılmamıştır (Ahmedov, 1992:35). V. İ. Masalski'nin “*Türkistanskiy Kray tom XIX*” (Türkmen Diyarı XIX. cilt) adlı eserinde Şayım Kalesi'ni yüzeysel anlatan yazısı, uzmanlarının elinde bulan ve kaleyi dörtgen şeklinde gösteren yanlış haritadan başka Şayım Kalesi hakkında araştırma kaynakları olmamıştır (Ahmedov, 1992:35).

Şayım Kalesi ilk defa Sovyetler döneminde 1947 yılında gözden geçirilmiştir. 1950 yılında ise TAKE'nin¹⁷ kurucusu M. Ye. Masson tarafından Kadim görüntüleri çekilirken diğer tarihî eserlerin harabeleri ile birlikte Şayım Kalesi'nin harabelerinin de görüntüleri çekilmiş ve kalıntıları incelenmiştir. Daha sonra bunları dikkate alarak 1962-1963 yıllarında P. P. Gavrüşenko tarafından Şayım Kalesi'nin kalıntıları tümüyle incelenmiştir (Ahmedov, 1992:35).

Neticede V. A. Jukovski'nin tahminine göre kale surları Moğol ordusuna ait olmamıştır (Jukovski, 1894:112); (Ahmedov, 1992:35). Bu kale surlarının Büyük Selçuklu Devleti'nin ordugâhı olduğu kesinleşmiştir (Ahmedov, 1992:35). Bununla birlikte Şayım

¹⁷GTAKE'nin merkezidir.

Kalesi'nin kalıntılarının devamlı ve kesin incelenmesi sonucunda Orta Asya ordugâhlarına ait olduğu belirlenmiştir (Ahmedov, 1992:35).

3.2.4. Şehriyar Erk (Şehriyar Kale)

Büyük Selçuklular döneminde XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın başları hükümdarların yaşadığı yerleri korumak için inşa edilen Şehriyar Kalesi¹⁸ kadîm Merv'in şehir kaleleri arasında en küçüğüdür (Ahmedov, 1992:28).

Bu kale çığ tuğladan inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:215). Günümüzde kale surlarının kalınlığı 2,8-3 metre, yüksekliği ise 8-10 metreye kadar uzanmaktadır (Ahmedov, 1992:28). Surların dış cephesinde bir yamaç şeklinde 10-20 metre aralıklı büyük-küçük 70'den fazla savunma kuleleri bulunmaktadır. Bu durum, zamanında Şehriyar Kalesi'nin savunması özel bir stratejik mevkiye sahip olduğunun bir kanıtıdır.

Kale'nin kuzey kanadı diğerlerine göre daha iyi durumdadır. Bu kalenin dış cephesinin iki köşesinde eski minarelerin harabelerini, iç cephesinde ise girişlerini görmek mümkündür (Ahmedov, 1992:28).

Kalenin içinde kuzey ve kuzeybatı bölümünde ordugâhların, kışlaların, tavlaların harabeleri bulunmaktadır (Ahmedov, 1992:28). Merkezde ve güneydoğuda evler, ofis ve büroların harabelerini görmek mümkündür (Cepbarov, 2017:38). Onlardan ilk göze çarpanı ise ortadaki köşktür (Ahmedov, 1992:28). Köşk kalenin çevresinde ayakta kalan tek binedir. Recepmurat Jepbarov'ın "*Gadymy Merw Galalar, Köşkler, Kümmetler*"(Kadim Merv, Kaleler, Saraylar, Kümbetler) adlı kitabında bina ilk başlarda hükümdarların sarayı olarak kullanıldığını daha sonra ise konut evi olarak kullanıldığını söylemiştir (Jepbarov, 2017:39-40).

Kale'nin merkezinde bulunan köşk kompleksi zamanında iki kattan ibaret olup, her katında yaklaşık 20 daire bulunan, dört taraftan büyük eyvanlı girişler ve pişmiş tuğlalar ile süslenen muhteşem bir imareti olmuştur (Jepbarov, 2017:39-40). Selçuklular Köşkü'nün günümüze kadar gelen parçaları da Orta Çağ'ın görkemli nüshalarından biridir.

Şehriyar Kalesi'nin orta kesiminde iki kattan oluşan (üç kat olduğu tahmin ediliyor, çünkü toprak tabakasının altında olan sarayın alt kısmı incelenmemiştir) Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdar saraylarının kalıntıları saklanmıştır (Hojaniyazov, 2007:72). Sarayın

¹⁸ Bazı kaynaklarda Şehriyar Erk olarak geçmektedir (Jukovski, 1894:111).

girişı doğu tarafında yer almaktadır. Üst kısım kemer şeklinde yapılarak 4 metre çıkıntı yapan P-tipli bir haşere ile süslenmiştir (Hojaniyazov, 2007:72).

3.2.5. Kirman Kervansarayı

Tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunamayan Eski Merv'in harabeleri arasında bulunan bu kervansaray G. A. Pugaçenkova tarafından XII. yüzyıla atfedilmiştir. Günümüze kadar belirli bölümleri ulaşmıştır. Kirman Kervansarayı kare şeklinde çığ tuğladan inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1967:107). Bu tarihî yapının ortasında geniş bir avlu ve bu avluya bakan dört cephenin ortasına yerleştirilmiş birer eyvan yapılmıştır. Bu eyvanlar dörder odadan oluşmuştur (Pugaçenkova, 1967:107). Yapının köşelerine yerleşen odalar diğerlerine göre daha büyük yapılarak dikdörtgen şeklinde planlanmıştır. Yapısında herhangi bir süs olmayan bu kervansarayı giriş eyvan şeklinde olup, öne doğru uzatılmıştır (Pugaçenkova, 1967:107).

3.2.6. Başane Kervansarayı

Eski Merv şehrinin yakınlarında yer alan Başane şehri Orta Çağ'da önemli bir yerleşim yeri olmuştur (Pugaçenkova, 1967:112). Bu şehrin bazı kalıntıları günümüze kadar ulaşmışsa da tanımlanamaz bir durumdadır. İsmi bu tarihî şehirden alan Başane Kervansarayı buradaki yerlilerin ifadesine göre Merv şehrinde yer almıştır. Günümüzde harabe olan bu kervansaray pişmiş tuğladan inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1967:112). Bu tarihî yapı, harabe olduğundan günümüzde araştırmacılar tarafından anlaşılamamıştır. Fakat yapıyı daha önceleri 1950'li yıllarda incelemiş olan G. A. Pugaçenkova "*İskusstvo Turkmenistana*" (Türkmenistan'ın Sanat Eserleri) kitabına aktardığı raporlarına bakarak bir çerçeve oluşturulabilir.

İki bölümden oluşan bu yapı diğer Selçuklu kervansaraylardan farklı olarak ikinci bölümünün içinde avlu yapılmamış (Pugaçenkova, 1967:113) ve Türkiye Selçuklu kervansaraylarına benzerlik göstermiştir (Cezar, 1977:198). M. Cezar'a göre ön bölümü, giriş kapısı ve pencerelerle bol miktarda dışarıya açık halde olan bu yapının ön tarafı kervansaray niteliği göstermemektedir (Cezar, 1977:198). Fakat yapının orta kısmında açık avlusu bulunan ikinci kısmı kervansaray niteliğini taşımaktadır (Cezar, 1977:198). Müellife göre hem hânagâh hem de kervansaray niteliğini taşımış olan bu yapı bir ribat olmuştur.

Başane Kervansarayı'nın ikinci bölümünde yan eyvanlardan dışarı doğru açılan kapı yapılmış, kapının önüne ise bir duvar örülmüştür (Pugaçenkova, 1967:112-113). Cezar'a göre bu duvar savunma amaçlı yapılmıştır (Cezar, 1977:198). G. A. Pugaçenkova bu yapıyı

Merv-Amul arasında ticaretin gelişmiş olduğu XI-XII. yüzyıllara ait olduğunu belirtmiştir (Pugaçenkova, 1967:113).

3.3. Türbeler ve Camiler

Müslümanlar için en önemli kültür merkezlerinden olan camiler sadece namaz kılma yeri ve küfre karşı cihadın temsil edildiği önemli bir merkez olmamış, talim terbiye görevini de üstlenmiştir. Eğitim verilen ilk kurum olan camiler İslâmi ilimler, fıkıh ve edebiyat gibi ilimlerin okutulduğu bir kurum olmuştur. XI-XII. yüzyıllarda medreselerin yayılması ile sadece İslâm eğitimi verilen bir kurum haline gelmiştir.

İslâm'ın Orta Asya'ya ulaşmasından sonra idare merkezi ve bir dönem hilafet başkentliği yapmış olan Merv gibi bir şehirde doğal olarak birçok cami bulunmuştur. Fakat bu bölgede olan savaşlarda ve Moğol İstilasası'nda bu camilerin birçoğunun yıkılması sonucunda sadece sınırlı sayıda tarihî eserler ayakta kalmıştır.

Bu tarihî eserlerin kalıntıları ve harabeleri 1890'lı yıllardan itibaren günümüze kadar araştırılmakta olup, Merv'de çeşitli çalışmalar yapılmakta ve ulaşılan yeni bilgiler kayıt edilmektedir.

3.3.1. Dandanakan Cami

Bu cami kadîm Merv şehrinde bulunmamaktadır. Cami Dandanakan Savaşı'nın gerçekleştiği Serahs-Merv yolunun topraklarında bulunduğu için ve Dandanakan şehrinin Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli yere sahip olduğu için tezimde yer almasını istedim.

G.A. Pugaçenkova'ya göre Dandanakan Camisi'nin XII. yüzyıla ait olduğunu yazmıştır (Pugaçenkova, 1958:256). Günümüzde tahrip olmuş bu tarihî yapı bugünkü adı Daş Rabat ¹⁹ (Taşrâbâd) olan Dandanakan şehrinde yer almıştır. SSBC İlimler Akademisi'nin Türkmenistan'daki şubesinin askerî birliği komutanı P. Mezdrikov ve onun yardımcısı P. Polivavov ve Komiser İ. Vasiliyev'in ifadelerine göre caminin harabeleri İkinci Dünya Savaşı döneminde 1942 yılında bulunmuştur (Pugaçenkova, 1958:256). Bu buluştan sonra Daş Rabat'ın araştırmaları doğu bilimci B. N. Zohader, S. A. Yerşov ve G.B. Federov ve M. A. Komışnikov tarafından yapılmıştır (Muradov, 2018:160-161).

¹⁹ Türkmenistan'da bulunan bir şehirdir.

Aralık 1941 yılında SSCB Bilimler Akademisi'nin Türkmenistan'daki şubesinin Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü'nün askerî birliğine içi lüks mimari parçaları, taş, cam, bronz, bakır, sofra takımı vs. bulunan iki kutu ve yanında yıkılmış olan binanın fotoğrafları bir mektup ile birlikte teslim edilmiştir (Muradov, 2018:160-161). Mektupta bunların araştırmalar sırasında bulunduğu yazılmıştır. Bulguları incelemek için yukarıda bahisleri geçen kişiler (doğu bilimci Moskova Üniversitesinin profesörü Boris Zahoder, Moskova Devlet Üniversitesi Arkeoloji Bölümü asistanı Georgi Federov ve Sergey Yerşov) gönderilmiştir. Daha sonra onlara Türkmenistan'ın mimarı Mikail Kamışnikov ve bazı tarihçiler katılmıştır. Çalışmalar 1942 yılında ocak-şubat aylarında yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:256).

Askerlerin onları ulaştırdığı yere vardıklarında araştırmacılar Daş Rabat'ın tepesindeki platoya çıkmışlar ve temel bir çukur görmüşlerdir. G. Federov bununla ilgili yazısında:

“Kum tabakasının iki metre derinliğinde ve yanmış tuğlanın altında yerde yatan sütunların bir kısmı görünmektedir. Derin oyulmuş şekillerin, çokgenlerin, ovallerin ve dairelerin derin oyulmuş görüntüleri göze çok hoş gelmiştir” diye yazmıştır (Muradov, 2018:160-161).

Birkaç yıl sonra, 2016 yılında Katedral Camisi'nde olan mihraba ait bu sütunların bir parçası New York'ta “Metropolitan Sanat Müzesinde” Selçuklu Sanat Sergisi'nde yer almıştır (Muradov, 2018:160-161). Günümüzde bu sütunlar ve diğer parçaları 1942 yılında bulunan malzemelerin sevklerinden sonra Türkmenistan'ın Devlet Müzesi'ne getirilmiştir (Muradov, 2018:160-161).

1942 yılında soğuk kış aylarında birkaç hafta içinde bilim adamları birçok şeyi başarmıştır. Bu anıtı keşfeden birimin komutanı, burada çalışan araştırmacılara en iyi yaşam koşulları sağlamış ve en önemlisi de yapılacak çalışmalar için istihkâm takımını tahsis etmiştir (Muradov, 2018:160-161). Uzun süre devam eden çalışmalar sayesinde efsane olan Dandanakan, tarihi bir gerçeğe dönüşmüştür (Muradov, 2018:161).

Keşif gezisi Orta Çağ kenti olan Dandanakan ve Daş Rabat ile özdeşleşmiştir (Pugaçenkova, 1958:256). Bu iki kent çölden geçen Merv-Serahs yolu üzerinde yer almıştır. Yerleşim merkezinde 260 metrelik bir alanda (Pugaçenkova, 1958:256) yapılan araştırmalar ve çalışmalar sonucunda bir caminin kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Araştırmalar sırasında bulunan en görkemli parçalar Aşkabat'taki “Yerel Kültürel Müzesi'ne”

getirilmiştir. G. A. Pugaçenkova bu yapının Katedral Camisi olduğunu söylemekte (Pugaçenkova, 195:256) ve 1942 yılında bitirilmemiş olan çalışmaların yanı sıra kendi çalışmalarını da ekleyerek caminin şehrin tam ortasında yer aldığını ve ana ekseninin kibleye yönünde olduğunu yazmıştır (Pugaçenkova, 195:256).

Caminin gölgeliklerle çevrili olan dikdörtgen bir avlusu olmuştur (Pugaçenkova, 1958:256); (Muradov, 2018:160-161). Avlunun güneybatı kesimindeki sütun sayısı arka arkaya (iki paralel sıra) altı sıra yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:256). Avlunun ana ekseninde yer alan bir baraj gölünün kalıntıları da bulunmuştur. Bu barajın avlunun ortasında yer aldığını varsayarsak o zaman sütun sayısı sekiz olmaktadır (Pugaçenkova, 195:256).

G. A. Pugaçenkova'ya göre bu binanın yapısında en az iki büyük inşaat dönemi vardır. Başlangıçta IX-X. yüzyılın başlarında yuvarlak tuğla sütunlara dayanan kemerli, revaklı erken Arap avlu cami ilkesine göre inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:257). Aynı zamanda yapının mimarî formları, dekor ve kullanılan inşaat donanım teknikleri tamamen yerli olmuştur. Tarihî yazılara göre Dandanakan Camisi'nin radikal bir şekilde değiştirilmesi XI. yüzyılın 90'lı yıllarında başlamıştır (Pugaçenkova, 195:257). Dandanakan Camisi'nin oymaları Orta Çağ halk ve el sanatlarının gerçek bir şaheseri olması mümkündür. Mihraptaki yazıda yapı ustasının adı "Abu Bekir" yazısı saklanmıştır (Pugaçenkova, 1958:258).

1942 yılında burada çalışma yapan aynı araştırmacılar 75 yıl sonra Dandanakan'a geri dönmüşlerdir. Türkmenistan'ın Tarihi ve Kültürel Anıtların Korunması İncelenmesi ve Restorasyon İşleri Milli İdaresi tarafından yeni bir çalışma düzenlenmiştir. 2017 yılının bahar aylarında başlayan çalışmaların ilk sezonunun sonunda ilginç bulguların koleksiyonunun en iyileri "Marı Bölgesel Tarih ve Yerel Kültürler Müzesi'ne" ve Türkmenistan'ın "Güzel Sanatlar Müzesi'ne" teslim edilmiştir. Kadim Merv Devlet Tarih ve Kültürel Koruma Alanı uzmanlarının başlattığı bu çalışmalara daha sonra Amerikalı meslektaşlar da katılmıştır (Pugaçenkova, 195:257-258).

3.3.2. Hoca Yusuf Hemedânî Türbesi ve Kişiliği Hakkında

Hoca Yusuf Hemedânî sadece halk arasında değil hükümdarlar tarafından da saygı duyulan birisi ve döneminin en büyük İslâm âlimlerinden olmuştur (Ahmedov, 1992:75). O hayatı boyunca Kurân-ı Kerim'i 10.000 kere okumuş ve 700 adet ayeti ezberlemiştir (Jukovski, 1894:172). Peygamberimiz Hz. Muhammed'i (s.a.v.) ve Kurân-ı Kerim'in mealini 213 şeyhe anlatan Hoca Yusuf Hemedânî 8.000 putperestin müslüman olmasına vesile olmuştur (Jukovski, 1894:172).

Bu tarihî yapı düşünöldüğü gibi bir cami değildir. Mezar taşları olmayan, eski mezarlıkta yerleşen bir mezar anıtı ya da türbedir. Bu mezarlıkta günümüzde de definler yapılmaktadır. Aynı zamanda 1990 yıllarında Türkmenistan'ın en büyük camisi olmuştur (Jukovski, 1894:172). V.A. Jukovski'ye göre bu yerel cami değil de “kabirdir” (Jukovski, 1894:172-173).

Hoca Yusuf Hemedânî Türbesi, Sultan Kale'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır (Ahmedov, 1992:75). Bu türbe yerli ve yabancı ziyaretçiler tarafından “Kerametli” sayılan ve en çok ilgi gören tarihî eserlerden biridir. Bu türbenin merkezinde yer alan kabire XII. yüzyılda yaşamış ve Doğu'nun büyük âlimi olan Hoca Yusuf Hemedânî defnedilmiştir (Ahmedov, 1992:75).

V. A. Jukovski, topluluğun mezar öncesi ve sonrası yapılarını eş zamanlı değerlendirmiş ve XII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir (Jukovski, 1894:172). Mezarda yer alan bu türbe yeniden inşa edilmiştir. Avrupa tuğla standartlarına göre monte edilmiş olan metal tel örgüler geç başlanan yenileme işlerinin biri sırasında ortaya çıkmıştır.

Hoca Yusuf Hemedânî ömrünü İslâm dinine adanmış ve yazdığı kitaplardan günümüze kadar sadece bir tanesi “Rutbetü'l Hayat” (Hayat Nedir) ulaşmıştır (Jepbarov, 2017:62).

Müslümanlar için aziz sayılan Hoca Yusuf Hemedânî gençliğinde Bağdat'a gitmiş ve Ebu İshak Şiraz'ın öğrencilerinden biri olmuştur (Ahmedov, 1992:75). Daha sonra Semerkant ve İsfahan'a gitmiş ve oradaki şeyhlerden Peygamberimiz (s.a.v.) hakkında birçok hikâyeleri duymuş ve kendine not etmiştir (Ahmedov, 1992:75). Tekrar Bağdat'a giden Hoca Yusuf Hemedânî, meşhur Nizamiye medreselerinde dinî hikâyeleri anlatmış, vaaz ve nasihatler vermiştir. Daha sonra Merv'e gitmiş ve orada da bu işlerine devam etmiştir. Merv'de onun yanına daha çok Allah yolunda bu dünyanın nimetlerinden vazgeçen dervişler gitmiştir (Ahmedov, 1992:75).

Büyük Selçuklu Devleti'nin topraklarının diğer şehirlerini de gezen Hoca Yusuf Hemedânî ömrünün sonunda Merv'e geri dönmek istemiş ve yollara revan olmuştur. Fakat Merv'e ulaşmadan Herat ve Bağşûr arasında kalan Bâmeîn'de 95 yaşında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir (Ahmedov, 1992:75). Üzerinden uzun zaman geçmeden İbnü'n-Neccâr adlı bir müridi tarafından kabri Merv'e nakledilmiştir (Tosun, 2013:13).

Hoca Yusûf Hemedânî'nin uzun ömrü olmuş ve ömrünün sonuna kadar rahat bir hayat sürdürmüştür. Hayatı boyunca hükümdar ve emirlerin sarayına hiç gitmemiş, fakat

onların arasında da büyük şöhretten faydalanmıştır. Bununla ilgili bazı rivayetler de anlatılmaktadır.

Bir gün Sultan Sancar Hoca Yûsuf Hemedânî 'den hayır duasını almak istemiş ve: *“Biz dinine ve inancına vefalı Yûsuf Hemedânî’ni tanıyoruz. Fakat bizim onun yanına gidebilecek bir durumumuz yok. Çünkü ağabeyim Muhammed’in oğlu Selçuk büyük ordu ile üzerimize gelmektedir. Bundan dolayı devleti bırakıp gidemeyiz. Dervişin hacetleri için 50.000 dinar gönderelim. Hoca Yûsuf Hemedânî ise bize bir Fatiha okuyup hayır duasını etsin...”* demiştir. Bu rivayet Hoca Yûsuf Hemedânî’nin hükümdarlar arasında da sevilen ve saygı duyulan birisi olduğunun bir kanıtıdır (Ahmedov, 1992:78).

Hoca Yûsuf Hemedânî’yi araştıran Türkmenistan’ın tarihçisi Ahmedov Azim onun ile ilgili fikirlerini kitabında anlatmıştır. Hoca Yûsuf Hemedânî her zaman dualar etmiş ve hiçbir sebepten dolayı namazını aksatmamıştır (Ahmedov, 1992:78). Her namazdan sonra Kurân-ı Kerim’in 30. ayetini okumuştur (Ahmedov, 1992:78). Hemedânî, oturduğu evden camiye giderken yol boyu Kurân-ı Kerim’i baştan sonuna kadar okumuştur. Camiden Hoca Yûsuf Yasevi’nin evine kadar yürüdüğü yolda Kurân-ı Kerim’in 30. ayetini ile Bakara Suresi’ni okumuş, camiden dervişhaneye kadar olan 107 adımın her adımda ise Kurân-ı Kerim’in bir cüzünü okumuştur (Ahmedov, 1992:78).

3.3.3. Hüdanazar Evliya Türbesi

Mezar ya da evliya (saygı duyulan mezar) olarak adlandırılan bu mezarlık Bayramalı’nın sadece 25-28 km kuzeyinde yer almaktadır (Pugaçenkova, 1958:310). Bu türbe uzun yıllar içinde araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Türbe 1951 yılında GTAKE’nin Merv müfrezesinin rota çalışması sırasında keşfedilmiştir. X-XII yüzyılların bir Orta Çağ köyünün eteklerinde eski bir mezarlıkta yer almaktadır. Türbenin içinde kabaca kil ile kaplanmış büyük bir sanduka vardır. Türkmenler arasında bu mezarlık devrimin sonuna kadar korunmuştur (Rusya Çarlığı 1917 Devrimi) (Pugaçenkova, 1958:311).

Bina güney ve güneybatı cephenin ana cephesi ile yönlendirilmiştir (Pugaçenkova, 1958:310-311). Çiğ kilden yapılan bu binanın dış tarafı kil harcı ile pişmiş tuğlalarla kaplanmıştır. Pişmiş tuğla ana cephenin köşe duvarında da kısmen kullanılmıştır (Pugaçenkova, 1958:311).

Günümüzde dört duvar ile ayakta durmaktadır. (Pugaçenkova, 1958:311). Girişteki duvarın bir bölümü olan simetriyi muhafaza etmeden, yok edilerek yeniden yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:311). Bina günümüzde çökmüş bir vaziyettedir. Kubbeye geçiş,

köşelerden iki niş şeklindeki girintiyi çevreleyen, ham maddeden yapılmış ve bir çift pişmiş tuğla ile bağlanan pıhtılar yoluyla gerçekleştirilmiştir (Pugaçenkova, 1958:312). Kaplama sadece ana cephede ve yan cephelerin yanındaki köşelerde kalmıştır. (Pugaçenkova, 1958:311). Türbenin birleşimi kesinlikle merkezli olan binanın ana cephesinin ve yan cephesinin (belki de arka) tasarımı tamamen aynıdır; tek fark ana cephesinin merkezindeki niş²⁰ bir girişin varlığıdır (Pugaçenkova, 1958:312).

3.3.4. Kız Bibi Türbesi / Terken Hatun Kümbeti

Kız Bibi Türbesi, Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen ilk türbelerden biridir. Kız Bibi Türbesi Orta Çağ Merv'in harabe sitesi olan Sultan Kale'nin doğusunda yer alan eski bir müslüman mezarlığı olan İmam Baba'da bulunmaktadır (Jukovski, 1894:164). V. A. Jukovski, kendi eserinde 1890 yılında Merv harabelerinde bu türbeyi ziyarete gittiği zaman hala ayakta olduğundan bahsetmiştir. V. A. Jukovski içinde sandukası olmayan (Sanduka daha sonra yapılmıştır) bu türbe XII. yüzyıla ait olduğunu ve türbede Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sancar'ın eşi Terken Hatun'un defnedilmiş olabileceğine dair düşüncelerini yazmıştır:

“Melik Terken Hatun, Terken Hatun ve buna benzer yazılı olan onurlu isimler altında, gerçekten de tarihî bir isim saklı mı yoksa sadece yerlilerin hayalinde yaratılmış olan biri mi? Muhakkak bu haşmetli şahıs, diğer insanlardan bir farkı olan, sıradan biri mi olmuş? Bununla ilgili kesin bir kaynak veya bilgi yoktur. Kız Bibi Türbesi yerlilerin fikrinde Merv'in koruyucusu olabilir mi?” (Jukovski, 1894:164-165).

V. A. Jukovski'nin bu sorularına cevap bulmak için Kız Bibi Türbesi ile ilgili birkaç kaynağa bakmamız gerekmektedir. Lakin müellifin dediği gibi türbe ile ilgili kesin bilgi olmadığından kaynakların araştırılmasında birçok farklılıklar görülecektir. Örneğin;

Türkmenistan'ın tarihçilerinden Azim Ahmedov yerlilerin bu türbede ismi bilinmeyen bir kadının uyuduğunu söylediklerini yazmıştır (Ahmedov, 1992:83). Orazberdiyev'e göre ise yerliler arasında burada yatanın Hibeli şeyh Cafer Sadık'ın kız kardeşi defnedilmiş olduğu konuşulmaktadır (Orazberdiyev, 2018:71). G. A. Pugaçenkova'ya göre bu türbede Sultan Melikşah'ın eşi olan Terken Hatun defnedilmiştir (Pugaçenkova G.,1958:175-176). Azerbaycanlı tarihçi Yüksel Sayan'ın Türkçe yayınlanan *“Türkmenistan'daki Mimarı Eserler (XI-XVI. yüzyıl)”* adlı kitabında bu türbe Terken Hatun

²⁰ Duvar içinde bırakılan ve çeşitli amaçlarla kullanılan oyuk, göz, hücrelere verilen isimdir.

Kümbeti olarak geçmektedir (Sayan, 1999:86). Yüksel Sayan'ın bu türbeyi böyle adlandırmasının sebebi hem V. A. Jukovski hem Pugaçenkova'nın burada Terken Hatun'un defnedilmiş olabileceğini düşünmeleridir. V.A. Jukovski bu türbede Terken Hatun'un defin yeri olduğunu:

“Bilgeliği ile hayırsever etkinlikleri ile adını Merv'e tanıtan, halk tarafından sevilen, Sultan Sancar'ın eşi (efsanevi peri değil) Terken Hatun'dur” şeklinde beyan etmiştir (Jukovski, 1894:164).

Bu türbenin “Kız Bibi” şeklinde adlandırılması, mezarda yatan kadının kendi özel adı olmasa da halk arasında iyi tanınan biri olduğunun bir göstergesidir (Ahmedov, 1992:83).

V. A. Jukovski 1890'lı yıllarda Merv'de araştırma yaptığı sırada Kız Bibi Türbesi'nin mezar anıtının kimse tarafından korunmadığını, kendisi ve ekibinden önce buraya gelen seyahatçiler tarafından da ilgilenilmediği ve yazılı kayıtlara alınmadığı ilgisini çekmiştir (Jukovski, 1894:164-165). Bu demek oluyor ki Kız Bibi Türbesi'ni inceleyen ilk araştırmacı V. A. Jukovski olmuştur.

Yenileme öncesinde türbenin mimarî ölçümleri V. İ. Pilyavski tarafından yapılmıştır. Pilyavski de V. A. Jukovski gibi türbenin XII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir (Pilyavski, 1948:50-54).

Çok büyük olmayan bu türbe tek odalı olup, dörtgen şeklindedir (Pugaçenkova, 1958:175). Türbenin girişi doğu cephede olup, bina çığ tuğla ve balçıktan inşa edilmiştir. İçeriye sadece girişten ışık düştüğü için yarı karanlıktır (Ahmedov, 1992:84).

G. A. Pugaçenkova'nın anlatımına göre içeriye ışık sağlayan herhangi bir pencere ya da açıklık olmamıştır (Pugaçenkova, 1958:175).. Tek bir kubbeye örtülmüş olan bu türbenin kuzey tarafında duvarın yıkılması sebebiyle bir açıklık oluşmuştur. Yapı son yenileme çalışmaları sırasında asıl şeklini tamamen kaybetmiş, oluşan açıklıklar pencere şekline getirilmiştir (Ahmedov, 1992:84).

3.3.5. Muhammet İbn Zeyd Türbesi

Uzun yıllar boyunca halk arasında İmam Muhammed Hanefi veya İmam Cafer Sadık diye tanınan bu türbe Sultan Kale'den 1 km kadar uzaklıkta batıda büyük bir tepenin VII. yüzyıla ait kadim bir köşk harabesinin dibinde yer almaktadır (Ahmedov, 1992:55). Türbe 1890 yılında V. A. Jukovski tarafından özel olarak araştırılmış ve incelenmiştir

(Pugaçenkova, 1958:303). SSCB döneminde bu türbe en son 1937 yılında B. N. Zasipkin, N. M. Baçinskiy ve V. İ. Pilyavski tarafından incelenmiş (Zasipkin, 1948:47-48) ve çalışmaların sonucunda yeni bulgular elde edilmiştir.

Kabrin üstü üç tane küçük ve bir tane büyük ana kubbe ile kapatılmıştır (Ahmedov, 1992:55). Bazı kaynaklara göre bu yüksek kubbeli kabirde Muhammed Hanafiya defnedilmiştir. (Jepbarov, 2017:40). Burası yerlilerin uzun yıllar boyunca ziyaret yeri olmuş ve günümüzde turistlerin de dua ve ziyaret için tercih ettikleri yerlerden birisidir. Tamamen sazaklarla örtülmüş olan bu yere "Sazaklı Mezar" da denmektedir. Zasipkin, kubbenin büyüğünün XII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir (Zasipkin, 1948:49). Bu büyük kubbeli odada Sünniler'in yüzyıllarca secde yeri olan bir kabir bulunmaktadır (Ahmedov, 1992:55). Yüzyıllar boyunca defalarca bakımı yapılan bu kabrin yukarısında süslü mermer taşından yapılan bir mezar anıtı vardır. Fakat bu taştaki yazıların burada defin edilen kişi ile hiçbir alakası yoktur (Ahmedov, 1992:52). Mezarın biraz ilerisinde, batı cephesinde kendine hayran bırakan güzel nakışlar ile süslü bir mihrap bulunmuştur (Ahmedov, 1992:55); (Pugaçenkova G. , 1958:304).

Muhammed ibn Zeyd Türbesi'ne ait kaynaklar bilimsel amaçlı ne zaman araştırılmaya başlanmış? Bu türbede gerçekte kim ve ne zaman defnedilmiş olabilir? Bu sorulara bilimsel yönden tatmin edecek cevabı bulmak için onlarca alim çalışma yürütmüşlerdir. Bu alimlerden ilk sıralarda yer alan Rus oryantalist V.A. Jukovski'dir. V. A. Jukovski 1890 yıllarında Merv'de yaptığı çalışmaları sırasında bu türbe ile ilgili bilgileri de eserinde anlatmıştır (Jukovski, 1894:151-155).

V.A. Jukovski, o zamanlar İmam Sadık veya İmam Muhammed Hanafiya olmak üzere iki isimle tanınan bu türbenin yanında saygın ihtiyarlar ile sohbet etmiş ve ona Cafer Sadık ve onun annesi Yufor Bibi (Ahmedov, 1992:55) hakkında, onların burada defnedilmelerini vasiyet ettikleri hakkında rivayetleri anlatılmıştır:

“İmam Cafer'in mezarını ve anıtını Merv'de saklamak isteyen ihtiyar haklı değildir. 765. yılda vefat eden altıncı İmam Cafer ibn Muhammed el-Sadık babası ve dedesi el-Baki mezarlığında, Ali'nin oğlu Hasan ile bir umumi mezar Medine'de defnedilmiştir. Burada Muhammed Hanafiya'nı, yani Muhammed ibn el-Hanafiya Ali oğlu defnedilmiş olabileceği bir ihtimaldir. Onun Merv'de değil de Arabistan'da vefat ettiği ve 700. yılda el-Baki mezarlığında defnedildiği...” (Jukovski, 1894:151-155) diye, V. A. Jukovski işittiği rivayeti

kaleme aldığı kitabında anlatmıştır. Yazar açıklama yapmadığı bir nedenle bu hikayeyi yarım bırakmıştır.

Türbenin içi karanlık olduğundan duvarındaki yazıların okunması oldukça zor olmuştur. Oryantalist V.A. Jukovski zifirî karanlıkta kufi yazılarına benzeyen yazılar gördüğünü, onun Sultan Sancar Türbesi'ndeki gibi tuğla parçalarından yapılmış olduğunu belirtmiştir. Türbenin içinin karanlığına rağmen, yazıların okunmaya çalışıldığını V. A. Jukovski'in *"Bu kalıntılardan anlam çıkararak, bu yazılarda "Allah" kelimesinin sık sık tekrarlandığını anlamak mümkündür."* (Jukovski, 1894:154-155) diye almış olduğu nottan anlaşılmaktadır. Aynı zamanda V. A. Jukovski bu türbenin Sultan Alp Arslan'a ait olabileceğini de belirtmiştir. Fakat müellifin bu tahminini doğrulayan hiçbir kaynak veya belge yoktur.

1917 yılında Rus devriminden sonraki yıllarda Muhammed ibn Zeyd Türbesi üzerindeki çalışmalar ve araştırmalar daha da etkin hale gelmiştir. 1927 yılında B. N. Zasipkin ve V. L. Vyatkin, 1929 yılında A. Yu. Yakubovskiy, 1935-1937 yıllarında N. M. Baçinskiy ve V. İ. Pilyavski Merv şehrine gelerek araştırma ve çalışmalarını yapmışlardır (Ahmedov, 1992:56). Bu araştırmacılar türbenin iç cephe duvarlardaki yazıları tamamen okumaya çalışmış ve çalışmalar sonucunda "1112-1113" yazılarını okumuşlardır (Ahmedov, 1992:56); (Baçinskiy, 1939:33). .

"Muhammed Hanafiya" adlı denemelerde N. Baçinskiy: "Türkmen Tarih Enstitüsü tarafından 1937 yılında bu yazının okunması, bize bu türbenin yeniden inşa edilen zamanı 1157-1158 yılları olarak bir tahmin yürütme fırsatı vermektedir. Bu yazıda türbenin Muhammed Hanafiya'nın mezarının üstüne yapılmış olduğu hakkında da bilgiler vardır. Daha önceki araştırmacılar bu bilgiye şüpheyle bakmışlardır." diye yazmıştır (Baçinskiy, 1939:33).

Ne yazık ki bu bilgiler türbedeki yazıların tam olarak okunmuş olduğu anlamına gelmemektedir. Sarfedilen çabalar ile birlikte, profesyonellikten uzak kalarak acele verilen bir karardır. Bu yüzden de bu türbe yıllarca Muhammed Hanafiya (belki de hiç olmayan birisiydi) adını taşımıştır (Ahmedov, 1992:56). Bu durum ise İslâm'ın Sünni mezhebi taraftarları tarafından kerametli yer olarak bu yerin iki yüzyıldan fazla secde edilen yer olmasına neden olmuştur (Ahmedov, 1992:56).

A. Ahmedov, VII. yüzyılda Arabistan'da vefat eden ve aynı yerde defnedilen Ali'nin oğlu Muhammed ibn el-Hanafiya'nın Merv'e getirilmesini, burada anılmasını ve hiçbir kanıtı olmayan kabrinin üstüne türbenin inşa edilmesinin sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

“XVI. yüzyıldan beri mezhepler arasında devam eden mücadeleler daha da yoğunlaşmıştır. XVI. yüzyıla kadar Sünni Mezhebi Orta Asya'da, Şii Mezhebi ise İran'da kök salmıştır. Bu ise anlaşmazlıkların çoğu zaman İran, Özbek ve Türkmenler arasındaki şiddetli siyasî mücadelelerin üstünü örtmüştür. Buna göre de Orta Asya'nın ruhanileri ile ortodoks mezhebinin tanınan kişileri kendi istekleri üzerine çeşitli “mezarları” yapmışlardır. Eski Merv'de inşa edilen Muhammed ibn Zeyd Türbesi de bu şekilde inşa edilmiştir. Türbede “Muhammed” yazısı olduğundan XII. yüzyılda “Muhammed ibn Hanafiya Türbesi” diye ilan edilmesine yeterli olmuştur. O zamanlarda Muhammed Hanafiya'nın Arabistan'da vefat etmiş ve orada defnedilmiş olmasına, mezarının ise Merv'de olmasına hiç kimse şaşırmamıştır. Kısacası onun bir zamanlar Merv'de bulunduğu veya bulunmadığı nedeniyle, ruhaniler yerlilerin uydurmalarına inanmışlardır.” (Ahmedov, 1992:57-58).

XX. yüzyılın 50. yıllarında meşhur akademisyen ve bilim adamı M. Y. Masson'un yönetiminde GTAKE tarafından Muhammed İbn Zeyd Türbesi tekrardan incelenmeye alınmıştır. Bu ekibin çalışmaları sonucunda M. Y. Masson tarafından kabrin iç duvarının süsü olan yazılar okunmuş, Arapça'dan Rusçaya ve Türkmenceye tercüme edilmiştir. Böylelikle Merv tarihinin sırlarına bir kapı daha açılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde bu anıtın Muhammed Hanafiya isimli şahısla hiçbir ilgisinin olmadığı anlaşılmıştır. Türbedeki yazının çevrisine göre, büyük kubbenin altında Hz. Ali'nin neslinin 5. kuşağından olan Muhammed Seyt ibn Zeyd ibn Ali, Zeyn-el-Abeddin ibn el-Hüseyin ibn Ali Ebu-Talib isimli bir şahsın defnedilmiş, türbenin 1112-1113 yılları arasında dönemin güçlü emirlerinden olan Sultan Sancar'ın veziri Şerefeddin Ebu Tahir'in sayesinde inşa edilmiştir (Ahmedov, 1992:58).

Yazıda Muhammed ibn Zeyd'in din uğruna yaptığı mücadelede şehit edildiği anlatılmıştır. O zamana kadar o türbenin doğusundaki çığ tuğladan yapılan VIII. yüzyıla ait büyük sarayda²¹ yaşamış olabilir (Ahmedov, 1992:56). O VIII. yüzyılın ikinci yarısında kendi mülkünde öldürülmüş ve aynı yerde defnedilmiştir. Halife Ali'nin torunu olarak onun

²¹ Günümüzde bu sarayın harabeleri Muhammed ibn Zeyd türbesine ait anıtlar topluluğunun içinde bulunmaktadır (Ahmedov, 1992:58).

mezarına hürmet edilen yerlerden birisi olmuştur (Ahmedov, 1992:58). Fakat mezarın üstüne türbe yapma geleneği iki yüz yıl sonra başlamıştır. Buna göre XII. yüzyılın başlarında Muhammed ibn Zeyd'in unutulmuş olan mezarının üstüne türbe yapılmıştır.

Bu tarihî yapının iç cephesindeki duvarlarında çok değişik olan yazılar ne anlatmıştır? Bu yazılar yukarıda anlattığımız gibi akademisyen M. Ye. Masson tarafından okunmuş ve tercüme edilmiştir (Ahmedov, 1992:56-58). Bu yazılar kuzey duvarın ortasından Allah'a yönelen kelimeler ile başlamıştır (Ahmedov, 1992:59). Bu yazıların çözülmesi ile bu türbenin tarihine yeni bilgiler eklenmiştir. Bu yazıları Türk tarihi kaynaklarına katkı olması amacı ile tarafımda Türkçeye tercüme edilmiştir:

“Bu mezar merhametli (Kuzey Batı burcu) Allah'ın tarafında olan Seyit Muhammed İbn Zeyd, İbn Ali-Zain-al-Abeddin, İbn al-Hüseyn, İbn Ali İbn (Güney Batı burcu) Abu Talib'in. Bunların hepsine Allah rahmet eylesin: (bölü işareti) şehit olduğu yerdir. Onun mübarek mekânının (kutlu mekânı) yeniden yapılmasını, Yüce Allah'ın merhametine (Güney Batı burç) ümit eden vilayet valisi Şerefeddin Abu Tahir Sa'd İbn Ali, İbn Hüseyn emretti. Allah onu (kendi katına yükseltsin) ve onun (Kuzey Doğu burç) sülalesinin günahlarını affetsin: (Mutluluk Binası). Bu emir hicri takvimin 506. senesinde kaleme alındı ...” (Pugaçenkova, 1958:59); (Masson, 1969:202).

Bu kûfî yazının tamamının okunması ile Azim Ahmedov'a göre metnin analizi şu şekildedir:

1. Bu imaretin (bazı âlimlere göre) mescit değil bir türbe olduğu kanıtlanmıştır.
2. Sünni mezhebi tarafından uydurulan ve son iki yüzyılın devamında kesintisiz kullanılan (Muhammed Hanafî Türbesi adının yanlış olduğu, bu tarihi eserin Sünniler ile bir alakası olmadığı, Şia mezhebinin vekili Muhammed İbn Zeyd'in defnedildiği kesinleştirilmiştir).
3. Sadece burada uyuyan şahsın ismi değil, bu türbenin inşasına sebep olan şahsın Şerefeddin al-Kummî'nin adı da belli olmuştur.
4. Kûfî yazısının epigrafik eşleştirme analizi, “Büyük Selçuklular Devleti” döneminde buna benzer el yazılarının Horasan'a ait birçok eserler için geçerli olduğu kesinleşmiştir. (Ahmedov, 1992:60).

Çok önemli anıtların listesinde yer alan Muhammed ibn Zeyd Türbesi günümüzde kadîm Merv'in devlet tarihi ve medeniyeti mirası koruma alanında bulunmaktadır (Ahmedov, 1992:60).

3.3.6. Talhatan Baba Camisi

Talhatan Baba Camisi, Merv'in Büyük Selçuklu Devleti dönemini anlatan eserlerinden biridir. Bazı kaynaklarda Karahanlı bazı kaynaklarda ise Karahanlı-Selçuklu geçiş dönemin bazılarında ise sadece Selçuklu dönemi eseri olduğu belirtilmiştir (Pugaçenkova, 1958:248). Sultan Kale'den 30-40 kilometre mesafedeki Orta Asya tarihçilerinin "Dalgatana" diye adlandırdıkları (günümüzdeki adı Yolöten²²) bir yerleşim yerinde bulunan Talhatan Baba Camisi'nin ayakta kalması, Moğol ordularının buraya uğramamış ve bundan dolayı tahrip edilmekten kurtulmuş olduğuna işarettir. Talhatan Baba Camisi iyi araştırılmış ve tarihî eserlerin listesinde yer almıştır (Pugaçenkova, 1958:248).

Anıt, bir mezarlığın köşesinde yola yakın bir yerde yer almaktadır. Mezarlık ile ilgili araştırmalar ilk olarak 1880 yıllarında General A. V. Komarov tarafından gerçekleştirilmiştir (Pugaçenkova, 1958:248). 1890 yılında bu cami V. A. Jukovski tarafından özel olarak incelenmiştir. V. A. Jukovski bu çalışmanın ardından bina ile ilgili bilgileri ve efsaneleri, halk arasında söylenen ismi (Talhatan Elder) ile bağlı olduğu düşünülen kişiler hakkında bilgileri kitabında anlatmıştır (Jukovski, 1894:183-191). Bu tarihî eserin mimarisinin ve dekor özelliklerinin çalışmalarını B. N. Zasiptkin ve S. A. Sudakov yapmıştır (Zasiptkin, 1948:48); (Sudakov, 1935:57-59). Talhatan Baba Camisi derinlemesine tarihinin araştırılması ve çalışması 1946-1947 yıllarında A. M. Pribytkova tarafından, 1950 yılında ise G. A. Pugaçenkova tarafından yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:248-256). Oldukça geniş bir avludan oluşan bu bina kuzey, doğu ve güney taraftan tuğladan yapılmış zayıf bir duvar ile çevrilmiştir; batı tarafında ise alçak bir kubbe ile taçlandırılmış iki odalı bir bina vardır.

V. A. Jukovski bu cami ile ilgili elde ettiği bilgileri kitabına yazarken şaşkınlıklarını da şöyle dile getirmiştir:

"İçinde sağ köşede bir koçun boynuzlarının bulunduğu çıkıntılarla sobaya bir tür benzersiz cihaz yerleştirilmiştir. Desenli nişin her iki tarafı da kaymaktaşı kareler ile çevrilmiştir. Bunlardan birinde Arap harfleri (ح) gibi işaret vardır. Diğer tarafta anlaşılması zor bir şekilde Türkmençe (Türkçe) şiirler vardır." (Jukovski, 1894:183-184).

V. A. Jukovski caminin bulunduğu mezarlıkta ayakta kalmış sade ve sıradan bir kabir görmüştür. Küçük bir kubbesi olan kabir kare şeklinde olup içi karanlık, doğudan alçak bir girişi vardır (Jukovski, 1894:185). Bu giriş o kadar alçaktır ki, neredeyse dört ayak üzerinde

²² Türkmenistan'ın Marı vilayetinin Yolöten köyünün bir bölgesidir

gezinmişlerdir. V. A. Jukovski kabirde sarımsı bir mermer taşı görmüştür. Taşın yüzeyi çiçek ve yaprak resimleri ile süslenmiştir. Kabir başlığının ve bacaklarının yan tarafında pek anlaşılmayan Arapça bir yazı görülmüştür (Jukovski, 1894:186):

“Bu kutsanmış, affedilmiş emirlerin ihtişamının mübarek mezarıdır, emirlerin ihtişamı, emir, “halkın büyüklüğü ve Türkistan inancı”, emir oğlu, kutsanmış emir, affedilmiş, Jemal al-Din-Paşa emiri, Ya Râb onun topraklarını rahmetinle doldur! Bu zat 841 yılında Şevval ayının yedinci gününde ölmüştür.” (Jukovski, 1894:187-188).

V. A. Jukovski biraz uzakta bir kabir daha görmüştür. Yalnız onun mezar taşı biraz yıkılmıştır. Bu mezarlığı biraz dolaşan V. A. Jukovski ileride başka bir kabrin çok büyük olmayan siyah bir taşı gözüne çarpmıştır. Taşta çok fazla belli olmayan Arapça yazıları ve yazıların yanında bir satranç figürünün, bıçağın ve mızrağın resimlerini de görmüştür (Jukovski, 1894:188):

“Bu mezar rahmetli Muhammed Han’ın, oğlu...” (Jukovski, 1894:188).

Bu yazının Arapça’dan çevirisinin eksik olması, taştaki yazı çok belli olmadığından V. A. Jukovski tarafından anlaşılamamış ve sonuna kadar çevrilememiştir.

V. A. Jukovski bu mezarlığın yakınlarında yaşlı bir karı kocanın evinde misafir olmuştur. Saygıdeğer olan bu adama yerliler İşan Ağa derlermiş. V. A. Jukovski bu adama gördüğü gizemli iki kabri sormuştur. İşan Ağa ona çok ilginç bir efsane anlatmıştır:

“Altı yüz yıldan daha uzun bir süre önce, ıssız bir çölde büyük bir develi tüccar kervanı kaybolmuş. Kervan susuzluktan neredeyse ölmek üzereymiş. Su arayışında olan gezginler, yanlışlıkla bir yere gelmişler (günümüzdeki mezar taşının bulunduğu yere). Orada bir adam ile karşılaşmışlar ve ona nereden su bulabileceklerini sormuşlar. Adam onlara: “Şimdi size su vereceğim.” demiş. Bir sopa almış önüne uzatmış. Gezginler buna şaşırmış ve: “Bize bu sopadan nasıl su vereceksin?” diye sormuş. Adam: “Göreceksiniz, onu yere vurun.” demiş.

Gerçekten de sopa ile yere vurunca o kadar çok su akmış ki, herkes susuzluğunu giderebilmiş. Tüccarlar ona para, istediği malı ödül olarak teklif etmişler ama o bu teklifi kabul etmemiş: “Hiçbir şeye ihtiyacım yok. Buralarda Sultan Sancar isimli bir hükümdar var, bunları ona götürün.” demiş. Tüccarlar Sultan Sancar’a gitmişler ve başlarından geçen bu ilginç olayı, kendilerini ölümden kurtardığını da ekleyerek anlatmışlar. Sultan Sancar

onun sıradan biri olmadığını düşünmüş, hemen bir ulak göndermiş ve onun getirilmesi emretmiş.

Ulak yola çıkmış ve münzeviyi bulmuş. Ona Sultan Sancar'ın emrini iletmış. Münzevi: "Önce dua etmem için kutsal şehre gitmem gerek." demiş. Ulak bu kutsal şehrin uzak olduğunu, hükümdarın derhal getirilmen için emrettiğini söyleyerek onu ikna etmeye çalışmış. Ama münzevi onu hiç duymamış bile. Belli bir saatte onun yanına kocaman bir beyaz deve gelmiş. Münzevi onun üzerine binmiş, arkasına Sultan Sancar'ın elçisini de almış ve gözlerini kapatmasını emretmiş.

Elçi gözlerini açtığı anda kendilerini kutsal şehirde bulmuş. Münzevi deveden inip dua etmeye gitmiş. Elçi münzevinin nasıl geriye döndüğünü fark etmemiş bile. Elçi üzgün bir halde şehirde dolaşıp onu aramış. Bir adam onun kimi aradığını öğrenince: "Boşuna arama. Cuma gününe kadar bekle. Yine aynı saatte buraya dua etmeye gelecek." demiş. Gerçekten de Cuma günü münzevi buraya aynı saatte gelmiş ve duadan sonra elçiyi yanına almış, gözlerini kapatmasını emretmiş ve aldığı yere geri götürmüştü. Elçi münzeviden yine sultana gitmesini istemiş, ne kadar dil dökse de ikna edememiş.

Elçi, el boş dönünce Sultan Sancar buna çok öfkelenmiş ve kellesini almalarını emretmiş. Sultan'ın yanındakiler acele etmemesini ne olup bittiğini, gördüklerini anlatmasına müsaade etmesini istemişler. Elçiyi dikkatle dinleyen Sultan Sancar, bu zatın gerçekten de sıradan biri olmadığını ve onu kendi gözleri ile görmesi gerektiğine karar vermiş.

Bu arada Talhatan Baba, bilgin biri olarak Sultan Sancar'ın yaklaşan ziyaretinden haberdar olup; Tanrı'ya dua etmeye başlamış: "Ya Râbbim, bana ölmeyi nasip et! Herkesi öldüren ve soyan, acımasız, adamı görmek istemiyorum." diye dua etmiş. Hükümdar geldiğinde Talhatan Baba'nın cesedini bulmuş. Sultan Sancar onu defnetmek ve onun mezarına cami inşa ettirmek için almış. Sultan Sancar üç defa cami inşa ettirmiş fakat her defasında cami yıkılmış.

Bir gün Talhatan Baba, Sultan Sancar'ın rüyasına girmiş ve caminin ortasında uyumak istemediğini söylemiş. Camiyi mezarlığın arkasında inşa ettirmesini istemiş. Talhatan Baba'nın bu isteği yerine getirilmiş. Günümüze kadar da bu cami hâlâ ayakta kalmış. Bu zatın ölümünden sonra medreseden bir arkadaşı onun mezarının yanına gömülmek için buraya gelmiş. Bu yüzden o da buraya defnedilmiş. Bu arkadaşın ismi ve daha önce yaşadığı yeri bilinmemektedir. Talhatan Baba'nın gezilerini yaptığı beyaz

devenin korkutucu adımları avluda ve mezar taşı nemle işaretlenmiş. Efsaneye göre her akşam ortaya çıkar ve mezar taşın etrafında yürürmüş.” (Jukovski, 1894:188-189).

3.3.7. Başane Camisi

Karahanlılar döneminde IX-X. yüzyıllarda yapılan, XI-XII. yüzyıllarda ise Büyük Selçuklular tarafından tamiri yapılmış ve malzemesinde tuğla kullanılan Başane Camisi günümüzde tamamen yıkılmıştır (Cezar, 1977:145); (Pugaçenkova, 1967:113). Günümüze caminin sadece kaidesi ulaşmıştır. Caminin ortasında dikdörtgen avlu vardır (Pugaçenkova, 1967:113). Caminin güneyinde Başane Kervansarayı inşa edilmiştir. Bu camiden elimizde sadece tuğladan yapılmış küçük bir bölümü vardır (Pugaçenkova, 1967:113). Caminin minaresinde küçük bir girişten spiral şeklinde olan merdiven alanına ulaşılmıştır (Pugaçenkova, 1967:112). Araştırmacılar tarafından incelenen minarenin silindirik gövdeli olduğu ve tuğlaya benzeyen taş malzeme kullanarak inşa edildiği anlaşılmıştır. Yapı avluya doğru yönelen iki ayak dizisi ile vurgulanmıştır. Bu dizilerin her birinde üçayağın bulunduğu bu bölüm plan genelinde öne çıkarılmıştır. G. A. Pugaçenkova tarafından incelenen planın sonraki aşamasında mihrap önünde bulunan mekân bir kubbe ve eyvan ile belirginleşmiş, merkezî bir mekân ortaya çıkmıştır (Pugaçenkova, 1967:113).

3.3.8. Cuma Camisi

Türkmenistan’ın Orta Çağ camilerinden biri de Cuma Camisi’dir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Eski Merv sınırlarında yer alan bu cami ile ilgili günümüze çok az bilgi ulaşmıştır. Tarihî kaynaklarda Merv’de üç tane Cuma Camisi’nin olduğu belirtilmiştir (Pugaçenkova, 1967:110). Pişmiş tuğladan inşa edilen bu camilerde yüksek tonozlu eyvan, kuzey köşesinde ise minare yapılmıştır (Pugaçenkova, 1967:110). X. yüzyıla ait Cuma Camisi, Merv vahasında yerleşen isimsiz bir şehrin yakınlarında kible yönünde dikdörtgen şeklinde yapılmıştır (Pugaçenkova, 1967:112). Selçuklular döneminde cami tamir edilmiş olduğundan araştırmacılar bu yapının Karahanlı-Selçuklu dönemine ait olduğunu belirtmiştir. Dikdörtgen avlusu olan Cuma Camisi’nin kare sütunlara dayanan revakları vardır (Pugaçenkova, 1967:112). Bu revaklar avlunun kuzeybatı tarafında ve mihrap olan kısmında iki satır, bir satır da diğer üçünün üzerinde yapılmıştır. Caminin doğu köşesinde bir minare eklenmiştir (Pugaçenkova, 1967:112).

3.3.9. Sultan Sancar Türbesi

Kadim Merv'in geniş harabelerinin ortasında, Bayramalı'nın günümüzdeki merkez ilçesinin yakınlarında yüksek kubbeli küp şeklinde büyük bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının sağlam duvarları ve eşsiz galerisinin süslemeleri ile inşa edilen sütunları, güzel kemerleri pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Bunların harabeleri günümüzde kubbenin temelini oluşturmaktadırlar (Jepbarov, 2017:46).

Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü hükümdarlarından biri Sultan Sancar'ın türbesi olan bu binanın teknik açıdan mükemmelliği, sağlamlığı ve eşsiz güzelliği ile sekiz yüz yıla aşkın ayakta kalması zorlukla kendine inandırmaktadır. Bu türbe Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Merv gelişiminin zirve noktasına ulaştığının bir göstergesidir (Jepbarov, 2017:44).

Sultan Sancar Türbesi, henüz kendisi hayatta iken “ebedilik mekânı” olarak yaptırılmıştır (Jepbarov, 2017:44). Moğolların ve ondan sonraki savaşçıların darbelerine direnen az sayıdaki binalardan biri olan bu türbe, günümüzde Eski Merv'e giden yolda uzaktan da görünmektedir.

Tarihî bilgilere göre bu türbe XII. yüzyılda dönemin tanınmış mimarı Muhammed b. Atsız tarafından inşa edilmiştir (Jepbarov, 2017:44). Orta Çağ yazarlarından biri olan Reşidüddin (XIV. yüzyıl) bu binayı “*Dünyanın en büyük binası*” olarak değerlendirmiştir (Atayev, 2015:88-89). El İsfizari (XV. yüzyıl) ise “*Dünyada en büyük olanlardan birisi ve yapılmayacak kadar sağlam.*” diye nitelendirmiştir (Atayev, 2015:88-89).

Türkmenistan'ın İlimler Akademisi Milli El Yazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilen değerli “Gülistan”²³ (XVIII-XIX. yüzyıllar) eserinde türbe ile ilgili birkaç rivayet anlatılmaktadır. Bu rivayetler başka kaynaklarda da bulunmaktadır. Onlardan birisi şöyledir:

“Sultan Sancar binayı yaptırdığında çok büyük bir ağaca ihtiyaç duyulmuş. Bu tarz bir ağaç, Merv'de yaşayan bir kadında varmış. Sultan'ın adamları o ağacı isteyerek sahibine epeyce para vermişler ancak kadın buna razı olmamış. Baş vezir gelip yalvarmış, sonuç alamamış. İnşaat yapımı durunca Sultan'ın bizzat kendisi iştirak etmiş. Bunun üzerine kadın Sultan'a büyük hürmet göstererek sofrayı kurmuş. Sultan'ın yanındakileri ve komşularını yedirip içirmiş, ağacı da karşılıksız vermiş” (Atayev, 2015:45).

²³ Türkmenistan'ın ilimler akademisinin Milli Elyazmaları Enstitüsünde birçok el yazmaları, eserler, rivayetler saklanmak olup çoğaltımına izin verilmemektedir.

Halk arasında ise Sultan Sancar'ın gökyüzü perisine âşık oluşu anlatılmaktadır:

“Birgün Sultan Sancar’a gökyüzünden güzel bir peri gönderilmiş. Bu peri Sultan Sancar’a üç şart sunmuş ve karşılıksız kabul etmesini istemiş:

- *Peri saçını tararken Sultan onu izlemeyecek*
- *Peri yürürken Sultan onun ayaklarına bakmayacak*
- *Sultan hiçbir zaman periye belinden sarılmayacak*

Eğer Sultan bu şartları bozarsa periye kaybedecek. Sultan Sancar bu şartları kabul etmiş ve peri ile birlikte sakin bir hayat sürdürmüştü. Fakat Sultan'ın merakı onu hiç rahat bırakmamış. Birgün Sultan, peri saçını tararken onu gizlice izlemeyi düşünmüştü. Sultan Sancar periye izlerken kafasını koparıp kucığına alarak altın tarakla saçını taradığını görünce düştüğüne bunu periye anlatmış. Peri, bu harekete çok kızmış ve onu terk edip gideceğini söylemiş. Peri, Sultan Sancar'ın yalvarmalarına kıyamamış ve yanında kalmış.

Bir süre sonra Sultan Sancar, peri yürürken onun ayaklarına bakmış ve perinin yere basmadan sanki uçuyormuş gibi yürüdüğünü görmüş. Sultan Sancar ikinci şartı da bozduğunu periye söylemiş. Buna sinirlenen peri, Sultan Sancar'ı terk edip gitmiş. Sultan Sancar danışmanlarını, vezirlerini ve din adamlarını yanına çağırarak onlardan perinin geri getirilmesi için yardım istemiş. Sultan Sancar'ın uğraşlarından sonra peri geri dönmüş. Bir süre sonra Sultan yine merakından dayanamamış ve periye belinden sarılınca perinin kemiklerinin olmadığını fark etmiş. Bu sefer peri Sultan Sancar'ı sonsuza dek terk etmiş. Peri uçup giderken Sultan'a: “Eğer beni görmek istersen dünyada en büyük ve tepesinde bir delik olan cami yaptır. Ben senin için her Cuma günü oraya gelirim,” demiş.

Sultan Sancar, perinin bu isteğini büyük bir sevinçle yerine getirmiş. Cami inşaatı bittikten sonra Sultan, kubbenin deliğinden periye görmüş. Bu görüşme uzun zaman devam etmiş. Ölümünün yaklaştığını hisseden Sultan Sancar durumu periye anlatmış. Peri altın tarağını delikten Sultan'a atmış ama tarak aşağı düşmemiş, tuğlaların arasında sıkışıp kalmış. Sultan'ın emri ile tarak oradan alınmış. Sultan bu tarağı pahalı bir kutuya koymuş ve kutuyu kubbenin tepesindeki deliğe sağlam duracak bir şekilde yerleştirmelerini emretmiş.” (Jukovski, 1894:125-126); (Balakayev, 1974:98-99).

Azım Ahmedov'ın anlatımına göre, günümüzde bu türbenin merkezinde büyük bir kabir bulunmaktadır. Fakat daha önce anlatıldığı gibi bu kabirde Sultan Sancar'ın kabri yoktur (Atayev, 2015:47). Kabrin üstündeki yazılı mermer taş XX. yüzyılın başlarında

Gülcemal Han²⁴ tarafından yaptırılmıştır (Atayev, 2015:47). Bu taşı ona Merv bölgesinin yöneticisi A. Alihanov hediye etmiştir. Bu taşın yüzündeki yazıyı ise Gülcemal Han'ın ricası üzerine dönemin âlimi Annagılıç Ahun ve Babacan İşan tarafından yazılmıştır. İşte bu yazı:

“Bismillahirrahmanirrahim, La İlaha İllallah Muhammed Resul Allah. Bu taş Müslümanların burayı ziyarette gelip, dua etmeleri için Nurberdi Han oğlu Yusuf Han ve annesi Gülcemal Han tarafından 1334 hicri yılında yaptırıldı.

Bu kutsal mekân, Müslümanların kutsalıdır. Türk Selçukluların hükümdarlarından Sultan Sancar'a hicri yılının V. yüzyılın sonları. Büyük İskender'in adilliği gibi zamanının adil insanı olan(?) (silinmiş) zamanının İslâm Dünyası, ilimlerin gelişen yeri.” (Ahmedov, 1992:46).

Uzun zamandır anlatılan “Sultan Sancar'a gönderilen Peri” rivayeti hazine arayanlarda merak uyandırmıştır. Merv ile ilgili büyük çalışmalar yapan dünyada ilk kişi V. A. Jukovski 1890 yılında buraya gelmiş ve Sultan Sancar Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Fakat geldiği zaman türbenin tepesindeki deliğe yerleştirilen kutunun düştüğünü görmüştür. Düşen kutuyu inceleyen V.A. Jukovski kutuya çok benzeyen bir taş olduğunu görmüştür. Bu sıralarda da peri ve taraklı kutu hakkındaki rivayetler unutulmuştur (Atayev, 2015:47).

SSBC döneminde bu türbe harabe olmuştur. SSCB'nin dağılımı ile bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan türbenin yenileme işlerini 2004 yılında tamamlamıştır. Bu çalışmalar Türkmen-Türk Uluslararası Anlaşma neticesinde gerçekleşmiştir.

Lanet Taşları

“Sultan Sancar Türbesi ile Sultan Kale'nin “Firuze” kapısının arasında, türbeye giden yolun sol tarafında iki tane taş tümsekler vardır. Yerliler bu taşlara “lanet taşları” demiştir. Rivayete göre bu taşların altında 1154 yılında Oğuzlar tarafından gönderilen ve Sultan Sancar'ın esir düşmesine sebep olan casusun ikiye ayrılmış cesedi vardır. Buraya lanetler okuyup taş atmak yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bu ise “lanet taşlarının” yüksek tümsek olmasına sebep olmuştur. Günümüzde bu taşlar Sultan Sancar'ın düşmanlarından ve onu esir eden Oğuzlardan sembolik bir intikamı ifade eden tarihî tümseklerdir” (Ahmedov, 1992:51).

²⁴ Gülcemal Han Merv'in son hanlarından biridir. Onun zamanında Türkmenler Nurberdi Han'ın önderliğinde birleşmişlerdir.

3.4. Evler ve Diğer Binalar

3.4.1. Yakipere

GTAKE'nin çalışmaları sırasında Merv'in kuzeyinde Çırköv Tepe diye adlandırılan yerleşim yerinde XI-XII. yüzyıllara ait bir yazlık evin harabeleri bulunmuştur. Binanın ikinci katının ayakta kalmış olan yerlerine bakarak birinci katın da muhtemelen aynı olduğunu düşünerek 1950 yıllarında yenileme işleri yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:211). Bina kuzey girişi dikdörtgen bir odaya, güney girişi merkez salona açık olan tonozlu bir odaya gitmektedir (Pugaçenkova, 1958:211). G. A. Pugaçenkova'ya göre buradaki ham zemin türleri, XI-XII. yüzyılların Merv mimarisinin çok karakteristik bir özelliğidir ²⁵ . (Pugaçenkova, 1958:214).

Binanın genel yapısı koni piramit şeklindedir. Cepheleri tamamen düz olan binanın birinci ve ikinci katını bölen üç satır pişmiş tuğladan çizgiler ile vurgulanmıştır (Pugaçenkova, 1958:212). Bina etrafında yatan aynı tuğlalar dekoratif amaçla yapılmış olması mümkündür.

Binanın güney cephesine sadece birinci katın girişindeki kemerler can vermektedir. Bu kemerlerin tasarımı; örmeler üç satır: birinci satır yarım tuğla parçaları ile ikinci satır düz tuğladan, üçüncü satır eğmeçli tuğladan yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:214).

3.4.2. Şehriyar Ark'ta Bulunan Oluklu Ev

Büyük Selçuklu Merv Kalesi'nin hemen hemen Şehriyar Kale'nin merkezinde korunan anıtsal bir bina ilk kez V. A. Jukovski tarafından incelenmiştir. V. A. Jukovski onun için aceleci bir açıklama yapmış ancak bina ne maksatla inşa edildiğini belirlemeyi reddetmiştir²⁶. Bina tarihinin araştırılması 1937 yılında ya Merv kütüphanelerinden birinin kitap deposu ya da Merv sarayının ön odası olduğu fikrini ortaya koyan V. I. Pilyavski tarafından yapılmıştır²⁷.

Bu binanın dış cephesinde sarayların ve köşkerin yapımında kullanılması âdet olan binaları oluklu yapmak yöntemi ile süslenmiştir: aşağı kısmında olukların dayandığı uzun ve düz bir platform vardır (Pugaçenkova, 1958:216). Cephe boyunca devam eden bu olukların sayısı 15'tir. Ekseninde yassı (düz) ve dikey kenarları olan oluklar yarım silindirik şeklindedirler (Pugaçenkova, 1958:216).

²⁵ Bu tarihi eserin detaylı incelemesine bkz. (Pugaçenkova G. , 1958:210-214).

²⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. (Jukovski, 1894:119-120)

²⁷ Daha detaylı bilgi için bakınız (Pilyavski, 1948a:48-50)

Bu tarihî yapının duvarları tonozlara kadar satranç tahtası gibi dörtgen ufak hücreler ile süslenmiştir (Pugaçenkova, 1958:217). S. P. Tolstov bu hücrelerin ne amaçla yapıldığını şu şekilde yorumlamıştır:

“Dekoratif süslemeler ile Orta Çağ’ın her bir evinde sade nişlerin gelişimi, çeşitli eşyalar veya süs eşyaları saklanmıştır” (Tolstov, 1948:162).

V. İ. Pilyavski de bu fikre katılmıştır. Ona göre: Merv’in bina inşaatlarında bu hücreler el yazıları, kitaplar, mektuplar gibi eşyaları saklamak amacı ile yapılmıştır, bu binalar Merv Kütüphanesi’ne benzemiştir (Pilyavski, 1948b:102).

Şehriyar Erk’teki yapının duvarındaki hücrelerin üzerindeki, gözlemler sonucunda binanın inşaatında kullanılan tuğladan daha farklı bir tuğla ile yapıldığı görülmüştür. Bu tuğla daha çok XV. yüzyıla aittir (Pugaçenkova, 1958:216). Satranç tahtası şeklinde yapılan duvar örmeleri birbirlerine birleştirilmeden yapılmıştır. Bu ise yapının inşaatından sonra çeşitli tarihlerde üzerinde değişiklikler yapıldığını göstermektedir.

Pugaçenkova’ya göre Pilyavski’nin düşündüğü gibi bu hücreler hiçbir şekilde kitap saklamak için kullanılmamıştır (Pugaçenkova, 1958:217). Çünkü Orta Çağ’da doğu el yazmaları o kadar büyük olmamıştır. Onların büyüklüğü en çok Avrupa “in quarto”²⁸ hatta “in-folio”²⁹ gibi olmuştur (Pugaçenkova, 1958:218). El yazmalar genelde deriden ve kumaştan yapılmış olan özel kutularda saklanmıştır.

M. Ye. Masson ve ondan nakleden G.A. Pugaçenkova’ya göre Şehriyar Erk’teki evin duvarlarındaki hücreler XV. yüzyılda tekrardan kullanılmaya başlanmış ve hücrelerde kavunu kurutmak için kullanılmıştır (Pugaçenkova, 1958:217-218). Hücredeki nişlere sııklar yapılmış ve o sııklara kavunun dilimlerini asmışlardır³⁰ (Pugaçenkova, 1958:218).

Büyük Selçuklu Devleti zamanında bu bina hangi amaçla kullanılmıştır? Yaptığım araştırmalara ve göre Orta Çağ Merv’in merkezinde hükümdarın sarayının yakınlarında

²⁸ 4’e 4 ölçülerinde basılan kitaplardır. Tam bir kağıdın bir yüzüne 4, öteki yüzüne de 4 sayfa basılıp katlanır ve 8 sayfalık formlar elde edilir. Bu, 1 quarto olan bir kitabın 4 tane normal kitaba eşdeğer olduğu anlamına gelir. <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Quarto>

²⁹ “folio” terimi Latince *folium* (yaprak) kelimesinden türemiştir. Kitap ve baskı dünyasında birbiriyle ilişkili fakat üç farklı anlamlara sahiptir. Bu, ilk olarak, kağıt yaprağını bir kitap şeklinde yerleştirmek, kağıdsadece bir kez katlamak, ikincisi, el yazmaları ve eski kitaplardaki bir sayfa, üçüncüsü kitap boyutudur. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Folio>

³⁰ Günümüzde de Orta Asya’da kavun kurutulmaktadır. Türkmenistan’da kavunun kurusuna “kak” denmekte ve kuruyemiş olarak sofralarda yer almaktadır.

yerleşen ve büyük salonu olan bu ev devleti yönetim amaçlı veya önemli siyasî meselelerin konuşulduğu divânthane olmuştur.

3.4.3. Merv'de Bulunan Büyük Selçuklular Dönemine ait Evler

XI.-XII. yüzyıllarda Merv Büyük Selçuklu hükümdarlarının rezidansı olmuştur (Pugaçenkova, 1958:215). Bu büyük kent Horasan'ın kültürel güçlerini ve manevi zenginliklerini kendinde toplamıştır.

G. A. Pugaçenkova'nın katılımı ile GTAKE'nin çalışmaları sırasında yarı kubbe ile kapalı antik yerleşim yeri olan Yaz Tepe'de, binaların duvarlarının tepeleri açıkça görülebilmiş ve bu da birçoğunun düzenini tamamen fotoğraflamayı mümkün kılmıştır (Pugaçenkova, 1958:215). Cepheleri sıkı bir biçimde caddenin “kırmızı çizgisinden” sapmayan bu konutlar anayol boyunca uzanıp gitmektedir. (Pugaçenkova, 1958:215). Konutlar sıkı bir şekilde birbirine sıkıştırlar (Pugaçenkova, 1958:215). Onları birbirinden avluya giden büyük olmayan bir boşluk ayırmaktadır. Gerektiğinde binanın enindeki sokaklardan girişler yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:215). Binanın arkasında sahibinin mülk durumuna bağlı olarak büyük ya da küçük bir arsa vardır (Pugaçenkova, 1958:215). Binanın inşaat malzemelerinde kil ve çığ tuğla kullanılmıştır (Pugaçenkova, 1958:215).

Tavanlar çoğunlukla tonozlu ve kubbeli yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:216). Zengin bir mal varlığı olan bir vatandaşın evi ile fakir bir vatandaşın evi arasındaki farkı esas olarak boyut, oda sayısı vb. ile anlamak mümkündür. Binaların planlaması için standart çözümler olmamış fakat kompozisyon prensibi yaklaşık aynı olmuştur: Bina merkezi dikdörtgen şeklinde bir misafirhane olmuş ve diğer tüm odaları birbirine bağlamıştır (Pugaçenkova, 1958:216). Evin kıvrımları da dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Girişi, binanın ana cephesinde bir eyvan şeklinde yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:216). Küçük evler 3-4 odadan, büyük evler 16'dan fazla ibaret olmuştur (Pugaçenkova, 1958:215). Binanın ikinci katının da olduğunu varsayarsak, o zaman oda sayısı 30 kadar olması ihtimaldir. Bazı odaların ince çamur duvarları genellikle evin ana hacminin sermaye duvarlarına bitişik yapılmış olan bu bina, ev amaçlı kullanılmış, atölye ya da dükkân olarak kullanılmıştır (Pugaçenkova, 1958:215).

Sıradan vatandaşların evlerinin XI-XII. yüzyıla ait harabeleri el-Asker bölgesinde de bulunmuştur. Dörtgen şeklinde olan bu evin ana ekseninde derin tonozlu giriş avlusu ve kubbeli misafirhanesi vardır (Pugaçenkova, 1958:215). Binanın iki tarafında da üç tane küçük odalar vardır. G. A. Pugaçenkova'ya göre bu odacıkların ikinci katı da olmuştur

(Pugaçenkova, 1958:215). Duvarları düz olan bu binanın köşesinde yukarı giden bir merdiven bulunmuştur. Binanın duvarlarının sadece ana cephesi girişteki kemer ile canlandırılmıştır (Pugaçenkova, 1958:215).

Büyük Selçuklular döneminin sıradan şehir evlerin dış görünüşü ile ilgili bir fikir yürütmeye Sultan Kale'deki ev mümkün kılmıştır. İki cephesinde de ilk yapısındaki gibi 4,50 metre yüksekliği (Pugaçenkova, 1958:216) olan bu ev çığ tuğladan inşa edilmiştir ve dörtgen şeklinde iki odası vardır. Evin girişi ön cephesinde yer almıştır. Duvarları dış tarafından derin nişlerle süslenmiştir (Pugaçenkova, 1958:216). Tuğlaların astarından oluşan ve bir çıkıntıya sahip olan nişler dikdörtgen bir çerçeveye yazılmıştır (Pugaçenkova, 1958:216). Nişlerin yüksekliğinin ortasında üç tane iskelelerde ise birer tane derin kare şeklinde yuvalar vardır (Pugaçenkova, 1958:216). Bu binanın sivri kemerleri Merv mimarisi için çok tipiktir. Yukarıda anlattığımız derin gölgeler bulunan kare yuvalar duvarların genişliğini son derece canlandırmıştır (Pugaçenkova, 1958:216). Tüm bunlar Merv mimarisinin gelişimini göstermektedir.

Merv vahasının sıradan vatandaşların küçük evleri, zengin vatandaşların büyük evleri ile aynı ilkelere, yapıcı yöntemlere, mimarî ve dekoratif tekniklere sahip olabileceği mümkündür. Tarihî Merv şehrinde ve Merv vahasında bulunan tarihî yapıların, harabelerin ve kalıntılarının hemen hemen aynı olmasından şu sonuca varılabilir: *Orta Çağ şehir ve yerleşim yerlerinde konut inşası ile “Anıtlar” toplumunun hep aynı üyeleri olan, zanaatında aynı mimarî geleneği kullanan ustalar meşgul olmuştur* (Pugaçenkova, 1958:216).

3.4.4. Buzhaneler

Türkmenistan'ın 1990 yıllarına ait kaynaklarına göre yukarıda sözü geçen İskender Kale'nin kuzeybatı cephesinde çubuk şeklinde yer alan XII. yüzyıla ait bir evin harabesinin neredeyse tamamının ayakta kaldığı görülmüştür (Ahmedov, 1992:32). Tarihçilerin ve araştırmacıların çalışmalarının devamında, Kuzey yarım dairenin inşası, içindeki tuğla pişirmek için kullanılan fırınların yerleri, XII. yüzyıla ait mezarlıklar detaylı incelenmiştir (Ahmedov, 1992:32).

Bahsi geçen harabe 1960-1961 yıllarında GTAKE tarafından detaylı bir araştırma yapılmıştır. Araştırmacıların deyimine “güvercin hane” diye bilinen (Ahmedov, 1992:32) bu ev batıdan doğuya doğru uzatılarak, kalın kilden ve çığ tuğladan inşa edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:219). Evin giriş kapısı Güney cephesinde olmuştur. Kayda geçen

raporlara göre, ev tamamıyla koridorlu olan iki odadan ibarettir (Ahmedov, 1992:32); (Pugaçenkova, 1958:219).

Muhteşem bir şekli olan bu ev XII. yüzyılda ne maksatla inşa edilmiş olabilir? Bu sorunun cevabını bulmak için tarihçilerin ve araştırmacıların yazılarını detaylı incelememiz gerekmektedir.

Bu çalışmaların yönetmenliğini yapan G. A. Pugaçenkova'nın kitabı ve V. A. Jukovski'nin kayıtları incelenmiştir. Bu kayıtlarda belirtildiğine göre, burada kavunun, karpuzun, kabağın, üzümün, şeftalinin, kayısının, eriğin vs. taşlanmış çekirdekleri bulunmuştur (Pugaçenkova, 1958:207-208). O halde burası sebze ve meyve kurutmak için inşa edilmiş olması mümkündür. Aynı yerde 3-4 yerinden delik olan dipsiz sürahilerin ve duvarların iç tarafında birbirine yaklaştırılarak yapılan ortalama sayısı 1500'den fazla özel delikler ve ahşaplar tespit edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:207-208). Bu durum Büyük Selçuklu Devleti dönemine ait bu bina devletin gelişiminin ne kadar ileri olduğunun bir kanıtıdır.

Burada merak uyandıran bir konu daha vardır. Yüzlerce yıl bu sebze ve meyvelerin çekirdekleri nasıl kalmış? Yoksa G. A. Pugaçenkova ve V. A. Jukovski yaptığı araştırmalar ve çalışmalar sırasında sadece kulaktan duyma ile mi bu sonuca varmışlar? Ne yazık ki kaynaklarda bununla ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Buna benzer tarihî eserler Merv harabelerinde iki tanesi daha bilinmektedir (Ahmedov, 1992:33). Onlardan birisi Sultan Kale'nin güneydoğusunda, diğeri ise Şehriyar Kale'nin içindeki harabe olan binadır (Büyük Selçuklular döneminde meclis veya divan toplantısı maksadı ile de kullanıldığı düşünülmektedir (Pugaçenkova, 1958:207-208). G. A. Pugaçenkova'nın raporlarına ve yazdığı kitaba bakılırsa bu binaların ikisi de İskender Kale'deki kalıntılarındaki gibi delikli duvarların, sürahilerin, sebze ve meyvelerin çekirdekleri bulunmuştur (Pugaçenkova, 1958:208). Bu tarihî eserlerin duvarındaki delikler hazır olan kuruyemişler bozulmasın diye oraya saklamak amacı ile yapılmıştır (Pugaçenkova, 1958:207-208). Yani bu delikler bir denli buzhane görevini görmüştür. Kuruyemişler burada uzun süreli saklanabilmiş ve yurtdışına da ihracat edilmiştir (Pugaçenkova, 1958:208).

Kadim Merv şehrinin kenar bölgesindeki ufukta yükselen ilginç bir görünümü olan yapılar yıllarca araştırmacıların ilgisini kendinde toplamıştır. Günümüzde de bu yapının araştırmaları devam etmektedir. Halkalar görünüşünde inşa edilen bu yapı yükseldikçe

piramit gibi küçülmekte (piramitten farkı halkalar daire şeklindedir) ve ihtişamlı yüksek bir kubbe görünümünü vermektedir. Araştırmacılara göre dışarıdan bakılınca Türkmen tandırına benzeyen bu tarihî yapı Orta Çağ'ın XII-XIII. yüzyıllarına ait umumî buzhaneleridir. Yerliler bu ilginç yapının kalıntılarına “Hacı Melek'in Tandırı” adını vermişlerdir (Jepbarov, 2017:70).

Bu bölgede çalışmalarını yapan V. Jukovski bu yapıların çiğ tuğladan yapılmış olduğunu ve buraya yerleştirilen buzların yıllarca erimeden saklanabildiğini belirtmiştir (Pugaçenkova, 1958:208). 1950 yıllarında Merv'de araştırma yapan G. A. Pugaçenkova da V. Jukovski'nin fikrine katılmış fakat G. A. Pugaçenkova yaz döneminde bu yapıların içi buz değil de kışın toplanan karlar ile doldurulduğunu yazmıştır (Pugaçenkova, 1958:209). G. A. Pugaçenkova'ya göre bu karlar daha sonra buzlaşarak uzun zaman burada erimeden saklanabilmiştir. Türkmenistan'ın tarihî kaynaklarının birinde Merv'de kalıntıları olan buna benzer çiğ tuğladan inşa edilmiş olan buzhanelerin dört tanesini daha görmenin mümkün olduğu belirtilmiştir (Jepbarov, 2017:72). Fakat bazı araştırmacılar bu buzhanelerin üç tanesi Büyük Selçuklu Devleti dönemine ait olmadığını daha geç dönemlerde XV. yüzyıllarda Selçuklu dönemindeki yapıyı örnek alarak inşa edilmiş olabileceğini söylemişlerdir (Jepbarov, 2017:72).

3.5. Medreseler ve Kütüphaneler

Tarihî kaynaklara göre IX-XII. yüzyıllar doğu medeniyeti gelişiminin zirvesine ulaştığı dönemdir. Bu dönemden önce Gazneliler sonra da Büyük Selçuklular büyük başarılar elde etmişlerdir. En çok da Büyük Selçuklu Devleti zamanında devletin yükselişi için lazım olan siyasî, iktisadî, ilmî ve medenî koşulları meydana getirmiştir.

Türkmenistan tarihçilerinden olan A. Yazberdiyev'in yazmış olduğu ve Türkiye'de yayınlanan “*Eski Merv ve Kütüphaneleri*” adlı eserinde Merv kütüphaneleri ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Yazara göre başkent ve bilim merkezi olan Merv, İslâmiyet'in yayıldığı dönemde genişlemeye başlamıştır (Yazberdiyev, 1998:19). Merv kütüphaneleri ile ilgili bilgiler Büyük Selçuklular döneminden itibaren başlamaktadır.

Orta ve Yakın Doğu ülkelerinin kültür merkezlerinde, şehir ve büyük köylerinde cami ve medrese kurma geleneği Gaznelilerin yerine geçmiş olan Büyük Selçuklu Devleti zamanında daha da yaygınlaşmıştır (Yazberdiyev, 1998:19). Büyük Selçuklu sultanları bu işlere bizzat ön ayak olmuşlar ve destek vermişlerdir. Kendilerinin bilimden uzak insanlar olmadığı gerçeğini Türk halklarını beğenmeyen bazı Avrupalı bilim adamları da itiraf

etmişlerdir (Yazberdiyev, 2015a:100). Bu sınıfa dahil edebileceğimiz A. Muller'in (1848-1892) düşünceleri hakkında V. V. Barthold ve ondan nakleden Yazberdiyev şöyle yazmıştır:

“İlk Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın kişisel üstün özelliklerine uzun zaman önce hak ettikleri değer verilmiştir. Hatta genel anlamda Türk halklarına karşı olumsuz görüşleriyle bilinen A.Muller de bu hükümdarların, özellikle de Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın adil yönetiminden bahsetmektedir.” (Yazberdiyev, 2015a:100-107).

Tuğrul Bey'in Nişâbur'da yaptırdığı medrese ve Bağdat'ta inşa ettirdiği şehir Selçuklu topraklarında bilim ve kültür merkezleri kurulması sürecinde atılan ilk adım olması mümkündür. Tuğrul Bey'in yolundan giden Çağrı Bey, Merv'de sonraki dönemlerde tahta çıkan Sultan Alp Arslan Merv'de, Bağdat'ta, Sultan Melikşah Isfahan'da, medreseler kurdurmuşlar (Yazberdiyev, 2015a:101). Bu gelenek vezirler, âlimler, tanınmış din adamları ve diğer varlıklı kişiler tarafından da devam ettirilmiştir (Yazberdiyev, 2015a:100-107). Her medrese bünyesinde mutlaka kütüphane bulunurken, Yakut el-Hamavi Merv'in medrese ve tekkelerinde kurulan kütüphanelerin bütün Müslüman toplumlarında bilim ve kültürün gelişimine büyük katkı sağlayan önemli merkezler olduğunu ifade etmektedir (Yazberdiyev A. , 2015:107). Bu kütüphanelerin Türkmenlerin bilim ve kültüründe de önemli izler bıraktığı tartışılmaz bir gerçektir (Yazberdiyev, 2015a:100-107).

Eskiden beri Doğu'nun medeni merkezlerinden biri olarak bilinen Merv şehri, Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Sultan Melikşah ve Sultan Sancar'ın hükümdarlık döneminde gelişiminin zirvesine ulaşmıştır. Şehirde muhteşem ve görkemli mescitler, medreseler, kütüphaneler, türbeler, saraylar ve sayısızca eşsiz binalar inşa edilmiştir (Yazberdiyev A. , 2015:107). Merv mimarlık mektebinin büyük bir merkezi olmuştur. Türkmenistan'ın tarihi araştırma kaynaklarına göre Büyük Selçuklu Devleti döneminde Merv'de insanoğlunun ilmine büyük katkı sağlayan bilim merkezlerinin onlarcası olmuş ve burada muhafaza edilen kitaplar okuyucular için ulaşılabilir olmuştur. Merv'de 12'ye yakın vakıflı kütüphane bulunmuş, 12 bine yakın cilt kitap saklanmıştır (Nemseva, 2007:235).

Merv kütüphanesinde meşhur coğrafyacı Yâkût el-Hamevî çalışmış ve bu alim *Mu'cemü'l-büldân* ve *Mu'cemü'l-üdebâ* (Coğrafya Sözlüğü) adlı eserlerini burada yazmıştır (Jepbarov, 2017:36).

İlk önce vezir Nizâm'ül-mülk daha sonra vezir Şeref'ül Mülk Merv ve diğer şehirlerde medrese ve kütüphane kurmuşlardır (Yazberdiyev A. , 2015:107). Nizâm'ül-

mülk kendi düşüncelerine uygun olan Selçuklu egemenliği altında bulunan tüm şehirlerde içinde kütüphanesi olan medreseler kurmuş ve “Nizamiye” diye adlandırmıştır. V. A. Jukovski Nizâm’ül-mülk’ü İslâm dünyasının önemli şahıslarından biri olarak değerlendirmiş ve: “Onun evi daima âlimlerle, hukuk öğrencileri ve hayırseverlerle dolup taşmıştır. O Isfahan’da, Nişâbur’da, Herat’ta, Belh’de ve Bağdat’ta okullar ve seminerler için binalar inşa ettirmiştir. Buradaki akademiler onun şerefine “Nizamiye” diye adlandırılmıştır. Bu okulların çalışabilmesi ve ilim kadrolarının yetiştirilmesi için çeşitli vilayetlerde ve onun çalıştığı yer olan Merv’de de çok miktarda paralar harcanmıştır.” diye yazmıştır (Jukovski, 1894:28).

Nizâm’ül-mülk’ün devlet işlerini Merv’den yürütmesini dikkate alarak ileride detaylı anlatacağımız “Nizamiye” kütüphanesini ilkinin burada kurmuş olması mümkündür. Nizâm’ül-mülk ile aynı dönemde yaşamış ve Sultan Melikşah’ın yakın adamlarından olan Mecül Mülk de Merv’de kendi kütüphanesini kurmuştur (Yazberdiyev, 1998:34). XI. yüzyılda Selçuklu vezirlerinden olan Şerefü’l Mülk tarafından da kütüphane kurulmuştur (Yazberdiyev A. , 2015:108).

Sultan Sancar’ın iktidara gelmesi ile Merv’de bilim ve kültür hayatı daha da gelişmiş ve yeni kütüphaneler kurulmuştur (Yazberdiyev, 1998:36). XII. yüzyılın ilk yarısında “Aziziye” adlı kütüphane faaliyete başlamış, kurucusu Aziz ad-Din Abu Bekir Atik az-Zincan, Sultan Sancar’ın en yakın adamlarından birisi olmuştur (Yazberdiyev, 1998:36). Kaynaklarda Merv’de iki kütüphanenin faaliyette bulunduğu bilinmekte olduğu belirtilmiştir. Bu iki kütüphaneyi de aslı Merv’li olan dönemin tanınmış âlimi “Kitab al ansabb” (Şecere Kitabı) (Yazberdiyev, 1998:36) adlı sekiz ciltlik kitabın yazarı İbn Muhammed As-Samani kurmuştur. XII. yüzyılda yukarıda adı geçen kütüphanelerden başka Merv’de “Amidiye, “Hatuniye” ve “Dumayriye” adlı kütüphanelerde faaliyette bulunmuşlardır (Yazberdiyev, 1998:36). Bu kütüphanelerin kurucuları ile ilgili ne yazık ki bilgi bulunmamaktadır. Yazberdiyev’e göre bu kütüphaneler aristokratlar, din adamları ve âlimler tarafından kurulmuş ve kütüphane kurulma düşüncesi İslâm dünyasında XI-XII. yüzyıllarda gelenek haline gelmiş ve iyi bir başlangıç olmuştur (Yazberdiyev, 1998:37).

XII. yüzyılın ortalarında Sultan Sancar vefat ettikten sonra Büyük Selçuklu Devleti’nin başkenti olan Merv’de kütüphaneler kurulmamıştır (Yazberdiyev, 1998:37). Oğuz Türkmenleri Merv’deki mevcut kütüphaneleri yok etmişlerdir. Bu bilgi A. Yazberdiyev’in yazmış olduğu “Eski Merv ve Kütüphaneleri” eserinde verilmiştir

(Yazberdiyev, 1998:37-38). Orta Çağ âlimlerinin çalışmalarının hiçbirinde Oğuz Türkmenlerinin Merv kütüphanelerini yıkmalarıyla ilgili bilgiyle karşılaşmadım.

Selçuklu medreselerinin vakıf kurumunu bağlanması, sürekli gelir kaynağın elde edilmesini sağlamıştır. Bu sayede ilmî, idarî ve malî özerkliğe sahip olmuşlardır (Demir, 2009:120). Farklı fikrî akımların etkisinde kalan Büyük Selçuklu Devleti'nde Sünnilik'i güçlendirmek amacı ile Sultan Alp Arslan döneminden kurulmaya başlayan medreseler Sultan Sancar döneminde de devam etmiş, mevcut medreseler desteklenmiştir (Yazberdiyev, 1998:37). Selçuklu medreseleri Sultan Sancar döneminde daha da sistemli bir hale gelmiştir. Her birine müderris tayin edilen medreseler çocukların, gençlerin ve büyüklerin devam ettiği uzun süreli bir eğitim kurumu olmuştur. Talebelik için yaş sınırı olmayan medreselerde kişinin ilme olan ilgisi ve yeteneği dikkate alınmıştır. Büyük Selçuklu Devleti zamanında Merv, Bağdat, Nişâbur, Belh gibi önemli şehirlerde kurulan medreselerde okutulması zorunlu olan ders programı olmamıştır (Köymen, 2011:353).

Günümüzde bu medreselerde Merv'de sadece birkaç tanesinin kalıntıları kalmıştır. GTAKE'nin ve G. A. Pugaçenkova'nın çalışmalarında bu medreselerin planlamaları tahmini olarak çizilmiştir. Moğol İstilasası sonucunda yıkıma uğrayan medrese ve kütüphanelerin çalışmaları tarihçiler tarafından hali hazırda araştırılmaktadır.

Vezir Amidü'l-Mülk Kündüri de Merv'de bir medrese kurdurmuştur (Atçeken ve Bedirhan 2012:135). Sultan Sancar'ın maiyetinden İzzeddîn Ebû Bekir Atik adlı kimse "Aziziye" adlı bir mescit, medrese ve kütüphane yaptırmıştır (Esin, 1976:20).

Bir şehirde medrese inşaatına karar verilmeden önce bazı esasların göz önünde tutulduğu şüphesizdir (Köymen, 2011c:357). Medrese kurmak için Sultan Alp Arslan'dan müsaade isteyen vezir Nizâmü'l-mülk, bu kurumların açılacağı yerler hususunda tam yetki alarak hareket etmiştir (Köymen, 2011c:357).

Selçuklu medreselerinin kuruluşunda Nizâm'ül-mülk'ün vezir olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne hizmet eden yıllarında gerçekleşen iki olay rol oynamıştır. Bu olaylardan birisi hakkında M. Altay Köymen şu bilgileri vermektedir:

"Nizâm'ül-mülk bilim ocakları ve müesseseler için her yıl hazineden 600.000 dinar harcamıştır. Vezirin devlet içindeki düşmanları onu Melikşah nezninde itham etmişlerdir. Vezirin ordunun dışında beyhude dinar harcadığını duyan Melikşah onu huzuruna çağırarak sebebini sormuştur. Vezir ona şu cevabı vermiştir: "... Senin askerlerin gece uyudukları zaman, bu 'gece askerleri' Tanrılarının önünde saflar halinde kahramanca dizilirler, ona

gözyaşlarını gönderirler, duaya başlarlar, sana ve askerlerine dua için ellerini Tanrı'ya doğru uzatırlar. Onların duaları yedi kat göğe kadar ulaşır.” (Köymen, 2011c:350). Bu cevabı duyan Melikşah Nizâmü'l-mülk'ü takdir etmiş, dindarların askerlerden daha önemli olduğunu kabul etmiştir.

Medreselerin kuruluşuna dair ikinci olay ise şudur:

“Nişâbur'a giden Sultan Alp Arslan, bir mescidin önünden geçmiştir. Mescidin kapısında perişan elbiseli bir “fukaha” grubu görmüş. Onlar Sultan Alp Arslan'a ne saygı göstermişler ne de dua etmişler. İlk defa böyle bir davranışın karşısında hayrete düşen Sultan Alp Arslan veziri Nizâm'ül-mülk'e onların kim olduklarını sormuş ve şu cevabı duymuş: “Onlar, ilimbarayıcıları olup, (dış görünüşlerine rağmen) manen insanların en asilidirler; dünya nimetlerinden zevk almazlar. Elbiseleri fakirliklerine şahitlik etmektedir.” (Köymen, 2011c:353).

Bu cevabın üzerine Sultan'ın kalbinin yumuşadığını anlayan vezir, onlar için kalacak yer inşa etmek için müsaade istemiştir. Sultan Alp Arslan vezire, müsaade verince Nizâmü'l-mülk medreseler kurulmasını ayrıca bunun için kendisine tahsil edilen dinardan bir kısmının sarfedilmesini emretmiştir (Köymen, 2011:353-354).

Ne yazık ki aşağıda anlatacağımız Merv'de kurulan medreseler hakkında Bağdat'taki medreseler kadar çok bilgi yoktur.

3.5.1. Nizamiye Medresesi ve Kütüphanesi

Orta Çağ İslâm dünyasının kültür merkezlerinden biri olan Merv, medrese ve kütüphaneleriyle meşhur bir şehir olmuş ve ilimler için önemli bir rol üstlenmiştir. Yakut el-Hamevi “Kitabu Mucemü'l-büldan” adlı eserinde Merv'de yaklaşık on kadar kütüphanenin olduğundan söz etmiştir (Yazberdiyev, 2015a:105). Bu kütüphanelerin çoğu Büyük Selçuklular döneminde kurulmuştur.

Merv'in Orta Çağ Kütüphanesi olan “Nizamiye” kütüphanesi XI asrın 60. yılların başlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizâm'ül-mülk tarafından kurulmuş olan Büyük Selçuklu döneminin ilk kütüphanesi olması ihtimaldir. Bu kütüphane aynı vezir tarafından kurulan “Nizamiye” medresesinin içinde yer almıştır. Nizâm'ül-mülk tarafından sadece Merv'de değil Büyük Selçuklu Devleti'nin diğer şehirlerinde de kütüphaneler ve medreseler kurulmuş ve onlara “Nizamiye” adı verilmiştir (Yazberdiyev, 2015a:106). Bu Nizamiye medrese ve kütüphanelerinde dönemin âlimleri çalışmış ve medreselerde

talebelere ders vermiş, kütüphanelerde ise vazifelerde bulunmuştur. Hem medrese hem kütüphane olan Nizamiyeler ilmî ve medenî ev olarak halka hizmet etmiştir (Yazberdiyev, 2015a:106).

Büyük Selçuklu Devleti'ne uzun yıllar hizmet eden vezir Nizâm'ül-mülk yer aldığı yüksek vazifelerin verdiği imkânlardan, Sultan Alp Arslan'ın ve Sultan Melikşah'ın kendisine olan güveninden ve desteğinden faydalanmıştır. Vezir, bilim ve medeniyeti geliştirmekte İslâm dünyasında kendisinden önce ve sonra gelen vezirlerin, diğer yüksek vazifelerde yer alanların yapamadığı işleri yapmıştır (Yazberdiyev, 2015a:106). Büyük Selçuklu Devleti'nin hazinesinin %10'nu Nizâm'ül-mülk sorumluluğunda olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:109). Elindeki bu büyük zenginliği seçilmiş askerler için, türlü hayır işleri için, devletin sınırlarında kütüphane ve medrese kurmak için harcamıştır (Yazberdiyev, 2015a:109). Böylelikle Nizâm'ül-mülk büyük itibar kazanmıştır (Yazberdiyev, 2015a:109).

A.Yazberdiyev'e göre Nizamiye medreselerinin kurulmasıyla ilgili ilk güvenilir kaynak Mısırlı yasa bilimci Tâceddin es-Sübki'nin kaleme aldığı "Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübâ" (Büyük Şafii ulemalarının hayatı) adlı eseridir (Yazberdiyev, 2015a:108). Yazar bu eserinde Orta Asya'nın, İran'ın ve Irak'ın büyük şehirlerinde Nizâm'ül-mülk medrese ve kütüphaneleri kurdurduğunu yazmış ve Bağdat, Nişâbur, Belh, Merv, Amul, Isfahan, Musul gibi şehirlerle de ilgili bilgi vermiştir (Yazberdiyev, 2015a:109-110).

V.A. Jukovski hem bu malumatların esasında kendi çalışmalarında bu Nizamiyelerin altı şehirde, G. Makdisi ve ondan nakleden S.G. Agacanov'un çalışmalarında ise dokuz şehirde hizmet verdiğini belirtmiştir (Yazberdiyev, 2015a:110).

Nizamiye Medreseleri'nin devrin siyasî, ilmî ve dinî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş; birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizâm'ül-mülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir (Yazberdiyev, 2015a:110). Nizâmiye Medreseleri dinî ilimlerin ve özellikle Şafii fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilâf, cebel, usul ve kelâm ilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiş, Şafii mezhebi yaygınlık kazanmıştır (Özaydın, Bahar/2018:1-31).

Büyük Selçuklu Devleti döneminde medreselerin ve kütüphanelerin çoğu Bağdat'ta kurulmuştur. Bu medrese ve kütüphanelerin bir kısmı Tuğrul Bey'in Bağdat'ta kurduğu kentte yerleşmiştir. Türkmenistan'ın önemli tarihçilerinden olan S. G. Agacanov (1928-1997) ve Orazpolat Ekayev'in çalışmalarında yer verdikleri bilgileri saymazsak (Yazberdiyev, 2015b:101-102), Tuğrul Bey'in yaptırdığı Bağdat'ta kurduğu kent hakkında

Rusça ve Türkmençe kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Yazberdiyev'in ifadesine göre S. G. Agacanov bu şehir hakkında şöyle yazmıştır:

“Özellikle bu isimle Bağdat'ın sadece bir kısmı adlandırılırken, ilk Selçuklu Sultanının emriyle şehrin kenarına duvar öldürülmüştür. Kendisinin iktidarı döneminde çok sayıda yeni binanın yapıldığı “Tuğrul'un Şehrinde Sultan Melikşah zamanında sosyal ve kültürel amaçlı yeni binalar inşa edilmiştir.” (Yazberdiyev, 2015b:102).

3.5.2. Şeref'ül Mülk Medresesi ve Kütüphanesi

Şeref'ül Mülk 30 yıl boyunca Büyük Selçuklu Devleti'nin hazinesinden sorumlu olan, maliye nazırı olarak hizmet eden, devleti yönetmekte mühim yere sahip olan bir defterdardır (Yazberdiyev, 2015a:111). Tarihte önemli yere sahip olmasına rağmen kendisi hakkında yok denecek kadar az kaynak bulunmaktadır. Er-Râvendî ona “Büyük Selçuklu Devleti'nin en meşhur vezirlerinden biri olmuştur.” diye takdir etmiş ve onun otoriter, cömert, hayırsever, zamanının okumuş, bilmiş biri olduğunu vurgulamıştır (Yazberdiyev, 2015a:111). E.Braun Şeref'ül Mülk'ün Sultan Melikşah'ın en zeki ve tecrübeli danışmanlarından biri olduğunu söylemiştir (Yazberdiyev, 2015a:111). Sultan Melikşah'ın ölümünden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimi ile ilgili kendi düşüncelerini dile getirerek kitap yazma yarışmasını ilan ettiği zaman (Yazberdiyev, 2015a:111), bu yarışmaya katılan meşhur devlet adamlarının arasında Nizâm'ül-mülk sonra ikinci sırada Şeref'ül Mülk yer almaktadır (Yazberdiyev, 2015a:111).

Bu tez için yaptığım araştırmalarımda Türkmenistan'ın tarihî kaynaklarında bulduğum malumatlara göre Şeref'ül Mülk Türkmenistan'ın kuzeyinde bir şehirde dünyaya gelmiş, Eski Gürgenç (Köhneürgenç)³¹ yaşayan Türkmenlerden olup, o bölgede bilim almış ve yüksek tahsisini yapmış olan bilim adamlarından biri olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:112). Sultan Melikşah ve onun veziri Nizâm'ül-mülk hayatta iken Şeref'ül Mülk onlardan maliye nazırlığından azlını istemiştir (Yazberdiyev, 2015a:112). Bu isteğinin karşılığını alan Şeref'ül Mülk hayatının sonuna kadar tüccarlık ile meşgul olmuştur.

Şeref'ül Mülk XI yüzyılın 2. yarımında Merv'de Hanefi Sünnilerin taraftarları için yan yana medrese ve kütüphane kurdurmuş (Yazberdiyev, 2015a:112). Bu kütüphane Yâkût el-Hamavî'nin anlattığı Merv'de bulunan on kütüphanelerden biri olmuş ve orada çok değerli kitaplar saklanmıştır (Yazberdiyev, 2015a:113). Şeref'ül Mülk Bağdat'ta hem

³¹ Türkmenistan'ın Daşouz vilayetinde bulunan bir şehirdir. Bu zengin tarihli şehirde Büyük Selçuklular dönemine ait birçok tarihi eser bulunmaktadır.

medrese ve kütüphaneleri kurdurmuştur. Bu medrese ve kütüphanelerin Merv'deki medrese ve kütüphanelerden farkı daha fazla kaynakların bulunmasıdır. Moğol İstilasası'ndan sonra Merv'de ne medrese ne de kütüphane bırakılmış, hemen hemen hepsi yıkılmış, çok değerli kitaplar ise yakılmıştır (Yazberdiyev, 2015a:112-113).

Şeref'ül Mülk'ün hem Merv'de hem Bağdat'ta medrese ve kütüphane kurdurmasının nedeni ise Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderildiği zaman Nizâm'ül-mülk tarafından kurdurulan medrese binalarını görmüştür (Yazberdiyev, 2015a:113). Bu medreseler maliye nazırında büyük bir tesir bırakmıştır. Devletin en zengin adamlarından biri olan Şeref'ül Mülk Bağdat'ta ve Merv'de Hanefi Sünnileri için bunun gibi medrese ve kütüphaneleri kurdurmak yolunda her şeyi detaylarına kadar düşünmüştür (Yazberdiyev, 2015a:113). Kendisi Hanefi Sünnilerden olan Şeref'ül Mülk bu mezhebin öncüsü olan Abu Hanafiya'nın mezarının üstüne türbe de yaptırmıştır (Yazberdiyev, 2015a:115).

Şeref'ül Mülk'ün medresesinin inşası Nizâm'ül-mülk'ün "Nizamiye" medresesinden çok daha geç başlamasına rağmen kısa vaktin içinde bitmiştir (Yazberdiyev, 2015a:115). Bunun sebebi Şeref'ül Mülk'ün medresesi Nizâm'ül-mülk'ün medresesinden daha küçük olmuş olması mümkündür. Nizamiye medresesi ile eşit derece bilim veren Şeref'ül Mülk medresesinin ilk müderrisi Abu Tahir İlyas ibn Nasr ibn İbrayım el-Deylemi olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:115). Kendi medresesine defnedilen bu müderrisin vefatından sonra Nurettin Ebu Talib el-Hüseyn ibn Muhammet ibn Ali az-Zeynep müderris olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:114).

Eşit derece eğitim veren Nizamiye ve Şeref'ül Mülk medreselerinin farklı olan tarafları da olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:114). Türkmenistan'ın tarihçilerinden A. Yazberdiyev'e göre Abu Hanafiya'nı hizmetleri olan Şeref'ül Mülk medresesinin ibadethanesinde ayetlerin okumalarında özel bir imam sorumlu olmuş ve bu ibadethane sadece talebelere eğitim verilen bir kurum olmamış, buraya medresede hizmetleri olan müderrisler de defnedilmiştir (Yazberdiyev, 2015a:116). Fakat Nizamiye medreselerinde bu işler yapılmamıştır.

Şeref'ül Mülk medreselerinin kendine ait kütüphaneleri olmuştur (Yazberdiyev, 2015a:116). Eskiden Hristiyan olmuş fakat sonradan İslâm'ı kabul eden Yahya ibn Sina bu kütüphaneye kendi kitaplarından hediye etmiştir (Yazberdiyev, 2015a:116). Moğol İstilasası'nda kitaplar yakıldığı için günümüzde bu kitaplar Merv'de bulunmamaktadır.

Merv'deki Şerefü'l Mülk kütüphanesindeki kitapların aynıları Bağdat'taki kütüphanelerde de günümüze kadar saklanmış olanları vardır (Yazberdiyev, 2015a:116).

Şerefül-Mülk medresenin kütüphanesinde çalışırken vefat etmiştir (Yazberdiyev, 2015a:116).

3.6. Mervname'ye Göre Büyük Selçuklular Döneminin Şairleri

Merv şehrini tarihi geçmişi çok eski zamanlara dayandığını anlatmıştık. Merv Gaznelilerin zamanında en çok da Büyük Selçuklu Devleti zamanında medrese ve kütüphanelerin kurulmasıyla âlimlerin ve şairlerin eğitim aldıkları, meşhur üstatların yetiştiği, çeşitli ilmi ve edebî atölyelerin bulunduğu bir kent olmuştur (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:248). Merv'in her yönden gelişimi, diğer bölgedeki âlimlerin buraya taşınmasına neden olmuştur. Bu bölümdeki amaç Büyük Selçuklu Devleti'nin ilmi ve sosyal yönden gelişmesinde büyük katkıları olan birçok edebiyatçı ve şairlerin yaşamış olduğunu bir kez daha dile getirmektir (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:248). Aşağıda anlatacağımız şairler XI-XII. yüzyıllar arasında Merv'de yaşamış olan bu âlimler ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Anlatacağımız şairler ile ilgili bilgiler "Merv Name" adlı kitapta derlenen Ebu-l-Kasem Rafdar'ın "Merv'in Şairleri" adlı makalesi incelenerek anlatılmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:248). Fars âlimi Avfî'nin "*Lübâbü'l-elbâb*" adlı eserinde de bunların bazılarını anlatmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:248).

3.6.1. Ebû Hanîfe-i İskâfî

Kaynaklarda ismi farklı şekillerde verilmektedir: Ebû Hanîfe-i Mervezî ya da Ebû Hanîfe-i Gaznevî (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:259). Aslen Fars olan bu şair Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan Sancar döneminde Merv'in meşhur şairlerinden biri olmuştur. Aynı zamanda Ebû Hanîfe-i kunduracı da olmuştur. Müşfik zekâsı olan şairin birçok şiirleri ve beyitleri vardır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:258).

Ebû-l Kasemin ifadesine göre Ebû Hanîfe-i'nin arkadaşı olan Beyhaki onunla ilgili "edebiyatın inceliklerini bilen ve hiç kimsenin rekabet edemeyeceği birisi" olmuştur (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:258-259). Ebû Hanîfe-i ücretsiz olarak edebiyat ve fen bilimleri ile ilgili dersler de vermiştir. Beyhaki'den nakleden Ebu'l Kasem şairin genç ve zeki bir fıkıh olduğunu yazmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:259).

Ebû-l-Kasem Rafdar göre Sâdık Hidâyet Ebû Hanîfe-i ile Ebû-l Kasem Ali ibn Muhammed İskâfî'yi karıştırıyordu. Ona göre Ebû Hanîfe-i 220 sene yaşamış olabileceği gözden kaçmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:259).

3.6.2. Nâsır-ı Hüsrev

Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el Mervezî XI. yüzyılda yaşamış şair, filozof ve seyyah olmuştur. Her yönden kendini geliştiren Nâsır-ı Hüsrev Fars ve Arap edebiyatı ile de ilgilenmiş ve büyük gelişmeler elde etmiştir. Gençliğinde Gazneli Mesud ve Gazneli Mahmud'un sarayını görmüş olduğunu "*Sefer Name*" kitabında anlatmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Daha sonra Büyük Selçukluların gelmesi ile kâtip olarak onların hizmetine girmiştir (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260).

Genç yaşta çeşitli bilimleri, dinleri, görüşleri ve hayat anlayışları incelemeye ve öğrenmeye başlamıştır. Arap ve Fars şiirleri ile ilgilenmiş, ikisinden de azar azar öğrenmiş ve başarılarının azametini görmüştür (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Nâsır-ı Hüsrev edebiyat dışında seyahat etmeyi de çok sevmiştir. Şairin Hicaz'daki uzun seyahatinde iken yaptığı çalışmalar ve incelemeler sonrasında yeni görüşleri elde etmiştir (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Yedi yıl süren bu seyahatinde Hicaz, Küçük Asya, Suriye, Mısır gibi yerleri ve bu yerlerde çeşitli halkları ve farklı dinlerin taraftarlarını görmüştür (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Şair Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da da olmuş olabilir. Çünkü şairin seyahatlerinin amacı, farklı ülkelerin ve milletlerin hayat anlayışlarını, yaşam koşullarını ve tarzlarını incelemek olduğu açıktır.

Şairin bu seyahatlerinin önemi, memleketine döndükten sonra "*Sefer Name*" eserini yazmasıdır. Seyahati sırasında İslâm'ın Şia taraftarları ile yakından bağ kurduktan sonra kendisi de bu mezhebin tarafını tutmuş ve bu düşüncelerini Selçuklu topraklarında da yaygınlaştırmaya çalışmıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Sünni mezhebinin fıkıhları ise ona karşı konuşmaları düzenlemeye başlamışlar, Selçuklu emirleri de onu takibe almıştır (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Nâsır-ı Hüsrev şiir üstadı, az denk gelen bir zekâyâ sahip olmuş ve Kurân-ı Kerim'i ezberlemiştir (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260). Şair'in Selçuklu emirleri ile bazı anlaşmazlıkları olsa da Merv'in edebî ve ilmî gelişiminde katkıları olmuştur (Ebû-l-Kasem Rafdar, 2003:260).

3.6.3. Fahreddin Mervezî

Fahreddin er Râzî olarak da bilinir. Fahr ud-Din ibn Kaled Rabi ul-Makki, Horasan'ın büyük âlimlerinden ve şanlı şairlerinden biri, Sultan Sancar'ın çağdaşı olmuştur. Şair bilim ve edebiyat üzerine eşsiz şiirler bestelemiştir (Ebu-l-Kasem Rafdar, 2003, s. 264). Şair hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

3.6.4. Rafî Mervezî

Şair hakkında fazla bilgi yoktur. Adı Selçuklu dönemi şairleri arasında “*Lübâbü'l-elbâb*” verilmiştir (Ebu-l-Kasem Rafdar, 2003:264). Onun beyitleri; yeteneğinin mükemmelliğine, kelamının zerafetine ve düşüncelerinin derinliğinin tanıkları olmuştur. Bu şair XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu topraklarında yaşamış olması çok olasıdır (Ebu-l-Kasem Rafdar, 2003:264)

3.6.5. Gazali Mervezî

Fars kaynaklarında Selçuklu hanedanının şairlerinden olduğu yazılmış fakat hayatı ile ilgili bilgi verilmemiştir. Yeteneğinin hassasiyetiyle gazaları, hitabeti yakalamış ve bu gazaları dinleyenlerin ruhu dinlenmiştir (Ebu-l-Kasem Rafdar, 2003:264). Müellife göre şair Merv'deki medreselerde fıkıh derslerini vermiş ve ilmin gelişmesine büyük katkıları olmuştur (Ebu-l-Kasem Rafdar, 2003:264).

3.7. Büyük Selçuklular Döneminde Merv'de Din ve Kutlanan Bayramlar.

Orta Çağ'da en gelişmiş ve zengin şehirlerden olan Merv'de çeşitli dini inançlar ve mezhepler olmuştur. Bunun nedeni tarihî İpek Yolu'nun bu topraklardan geçmesi ve ticaret yolundan çeşitli milletlerin Merv'e ve diğer şehirlere gitmesidir. Merv'de yerleşmiş olan Müslümanlar arasında ayrılan mezhepler kendi aralarında mücadele etmişler ve bu mezhepler kendi düşüncesini benimsetmeye çalışmışlardır. Büyük Selçuklu topraklarında Müslümanların dinî ve millî bayramları da kutlanmıştır. İslâmiyet'ten önce Merv'de yayılan, günümüzde kaybolmuş fakat araştırmalar sırasında izleri bulunan bazı dinî unsurlar ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Merv'de bulunan dinî unsurları ve mezhepleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Yeşilyurt, 2018:95-96).

3.7.1. Dinî Unsurlar

Selçuklular öncesi Merv’de din ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu bölümdeki amaç Selçuklular döneminde Merv halkının dinî hayatı anlatmaktır.

Müslümanlar

Nihavend Savaşı’ndan sonra Müslümanlara kapıları açılan ve yüzyıllar sonra Dandanakan zaferi ile Merv’in fethinden sonra bu topraklarda İslâm dini daha da güç kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Merv’de Sünnilik ana hatları ile Hanefilik ve Şafiîlik vasıtasıyla etkili olmuştur (Yeşilyurt, 2018:96). Hanefî ve Şafiîlerin yoğun olarak yaşadıkları Merv’de daha çok Hanefî anlayışı benimsenmiş ve hükümdarlar da Hanefî mezhebine mensup olmuşlardır. Bu iki mezhep arasında zaman zaman kanlı mücadeleler olmuştur. Bazı vezirler arasında mezhepler için ayrı medreseler ve mescitler kurulmuştur. Örneğin; vezir Nizâm’ül-mülk Şafiîler için Merv’de Hanefîlerinkinden daha yüksek olan bir mescit yaptırmıştır. Nizâm’ül-mülk yine bu mezhep için medrese ve kütüphaneler kurdurmuştur. Hanefî olan Şerefü’l-mülk de Hanefîler için medrese ve kütüphaneler kurdurmuştur. Nizâm’ül-mülk’ün yaptırdığı mescit Hanbeliye’ye mensup olan Merv şeyhülislamın halkı kışkırtması ile çıkan isyan sonucunda yıkılmıştır (Yeşilyurt, 2018:97). Yaşanan bu rekabetler Hanefîler ve Şafiîler arasında yaşanan gerginliklere ciddi anlamda neden olmuştur.

Bazen bu iki mezhep arasında geçişler olmuş ve bu durum daha çok âlimler arasında meydana gelmiştir. Mezhepler arasında yapılan bu geçişler Merv’deki Nizamiye medreselerinde mühendislik okuma amacı ile de yapılmıştır (Köymen, 2011c:365). Merv’de Aslen Farslı olan Şiiler, Aleviler ve diğer mezhepler de vardır (Yeşilyurt, 2018:98).

Hristiyanlar

Merv’de Müslümanlardan başka Hristiyanlar da yaşamışlardır. Bu şehirde Hristiyanlığın tam olarak ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Merv’de Hristiyanların Nesturiler, Monofizitler ve Melkitler olmak üzere üç kolu bulunmuştur. Selçuklulardan önce buraya yerleşen Hristiyanlar Selçuklular döneminde de Merv’de varlıklarını sürdürmüşlerdir (Yeşilyurt, 2018:98).

Yahudiler ve Zerdüştlük

Merv’de Yahudiler de yaşamışlardır. Yahudiler buraya Perslerden önce ve İslâmiyet’in buraya gelmesinden önce yerleşmiş olmaları mümkündür (Yeşilyurt, 2018:100).

İran’ın en eski dinlerinden biri olan Zerdüştlük Merv’de ne zaman görüldüğü ile ilgili çeşitli rivayetler anlatılmaktadır. Merv’de yapılan araştırmalar sonucunda bulunan eserler ilk önce Zerdüştlüğün Merv’de yaygınlaşmış olabileceği tezi öne sürülmüştür (Sultanmuradov, 2002:862). Zerdüştlüğü anlatan “*Avesta*” kitabında Merv şehri için “Zerdüştlük Merv’i” ifadesi kullanılmıştır (Jumabayev, 2004:16). Büyük Selçuklular dönemi ile ilgili kaynaklarda bu din ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yukarıda anlatılan din unsurlarından başka Merv’de Mazdeistler (yerini Zerdüştlük almıştır), Maniheizm ve Budistler de olmuştur. Bu dinî unsurlar İslâmiyet’in gelmesi ile kaybolmuştur (Yeşilyurt, 2018:101).

Anlatılan dinî unsurlar arasında Büyük Selçuklu döneminde en güçlü ve yaygın olanı Müslümanlardır.

3.7.2. Dinî Bayramlar

Büyük Selçuklu Devleti döneminde günümüzde de olduğu gibi en önemli ve en çok sevilen bayramlar, dinî bayramlar olmuştur.

On bir ayın sultanı olan Ramazan ayında Müslümanlar oruç tutmuşlardır. Ramazan’ın birinci gününü Müslümanlar Şevval hilalini görünce anlamışlardır. Ramazan Bayramı başlayınca insanlar şehrin her tarafını süslemişlerdir. Herkes yeni kıyafetlerini giyerek Bayram namazına gitmişlerdir (Yeşilyurt, 2018:93).

Kurban Bayramı da günümüzdeki gibi Orta Çağ’da en önemli dinî bayramlardan birisi olmuştur. Ahali Bayram namazından sonra birbirleri ile bayramlaşmışlardır. İnsanlar Kurban Bayramı’nda da yeni kıyafetler giymişlerdir (Yeşilyurt, 2018:93).

Bunlardan başka Büyük Selçuklular döneminde Arife günleri, Kadir geces, Peygamberimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) mevlidi de kutlanmıştır. Ayrıca Müslüman olmayan, yani Hristiyan ve Yahudilerin de kutladıkları kendilerine öz dinî bayramları da olmuştur (Yeşilyurt, 2018:93).

3.2.3. Milli Bayramlar

Millî bayramlar arasında Nevruz Bayramı, Mihrican Bayramı daha çok Isfahan ve Rey şehirlerinde yaygın olarak kutlanmıştır. Büyük Selçuklular döneminde büyük törenlerle kutlanan ve İranlılardan geçen Mihrican Bayramı, İran güneş yılının yedinci ayı olan Mihr'in 16. günü (geceyle gündüzün eşit olduğu 21 Eylül) kutlanan bir bayramdır (Bozkurt, 2005:38). Eski İran'da mevsimler yaz ve kış olmak üzere ikiye ayrılmış ve yılbaşı bayramı yazın değil kış ayının ilk günü kutlanmıştır. Bugün bayram olarak kutlanmasının nedeni ise efsanelerde farklı anlatılmaktadır³².

Nevruz Bayramı da İranlılardan geçmiştir. Farsça'da "Nevruz" yeni gün anlamına gelmektedir. Günümüzde bu bayram Büyük Selçuklu Devleti'nin eski topraklarının neredeyse tamamında (Orta Asya'dan Ortadoğu'ya ve Balkanlar'a kadar) kutlanmaktadır. Nevruz Bayramı nerede ve ne zaman kutlanmaya başladığı bilinmemekte olup, İslâm öncesinde bu bayram hem dinî hem millî bir bayram olarak kutlanmıştır (Yeşilyurt, 2018:93-94).

Orta Çağ'dan itibaren çeşitli Türk boylarınca baharın gelişi ve tarımsal faaliyetlerin başlangıcı olarak 21 Mart gününde bahar kutlamaları Nevruz olarak adlandırılmıştır (Gündüz, 2007:61). Nevruz kutlamalarında ateş ve su ile ilgili unsurlar çok dikkat çekmiştir. Bazı İslâm âlimleri Nevruz kutlamalarına karşı çıkmış ve bunun ateşperest geleneği olduğunu iddia etmişlerdir.³³

3.8. Selçuklular Döneminde Merv'de Ticaret ve Büyük İpek Yolu'nun Önemi

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Merv şehrinin ticaret gelişimi zirveye ulaşmıştır. Tüm ticaret yolları Merv'e bağlanmış ve Büyük İpek Yolu³⁴ bu şehirden geçmiştir. Dönemin tüccarlarının ilgisini çeken Merv pazarlarında, birçok şeyi bulmak mümkün olmuştur (Berdimuhamedov, 2017:120-121). Farklı ülkeden gelenler sabahın erken saatlerinde, bir şey satın almak ya da satmak, herhangi bir şeyi takas etmek için pazara doğru koşturmuşlardır. XI-XII. yüzyıllarda Merv'de ticaretin bu denli gelişmesinin nedeni ne olabilir ki? Büyük İpek Yolu'ndan geçerek Merv'e uğrayan develi kervanlar ticaret amaçlı ne tür hazineler getirmiş olabilirler?

³² Detaylı bilgi için bkz. (Bozkurt, 2005:38-39).

³³ Daha fazla bilgi için bkz. (Gündüz, 2007:61-62).

³⁴ "İpek Yolu" (Seidentrasse) terimini ilk kez alman âlim Ferdinand Freiherr von Richthofen 1887 yılında bir çalışmada kullanmıştır (Richthofen, 1877).

Orta Çağ'da ticaret, kervan, nehir ve deniz yolları sayesinde olmuştur (Kalan, 2018:145). Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ana ticaret yolundan (Büyük İpek Yolu) geçerek uzak Çin'den ve Hindistan'dan Merv'e gelen tüccarlar ipek kumaşları getirmişlerdir. Bu ipek kumaşlar Merv'de ticaretin en önemli emtiası olmuştur (Berdimuhamedov, 2017:122). Bu kumaşların uzak yollarda taşınması kolay olduğundan en çok satılan mal ipekli kumaşlardır. İpek Avrupa'da altından daha pahalıya satılmıştır (Latov, 2010:130). Orta Çağ'da Çin'den porselen ve çay da ihraç edilmiştir. Yakın Doğu ve Orta Asya ülkeleri en çok da Merv şehri, pamuk ve yün kumaşlarda kendilerini geliştirmişler ve Büyük İpek Yolu'ndan kervanla Çin'e ihraç etmişlerdir (Berdimuhamedov, 2017:122-1223). Güney ve Güneydoğu ülkeleri de Büyük İpek Yolu'ndan geçerek Avrupa'ya çeşitli baharatlar götürmüşlerdir. Orta Çağ'da Doğu ülkeleri ile Batı Avrupa ülkeleri arasında ticaret pasif olmuştur (Berdimuhamedov, 2017:123-124). Bunun nedeni ise Merv'den geçen malların değeri çok yüksek olmuş ve Avrupalılar takas için kendi ürünlerini teklif edemediklerinde altın ve gümüş ile ödemişlerdir (Berdimuhamedov, 2017:123-124).

Çinli tüccarların satmak için Merv'e getirdikleri kaliteli porselenlerin bazı parçaları yapılan araştırmalar sırasında arkeologlar tarafından bulunmuştur. Porselen üretiminin sınırlarını sadece Çin Seddi'nin ötesinde bilinmiş ve uzun zaman boyunca kimse bunlar gibi göz kamaştırıcı bembeyaz kâselerin, çeşitli şekillerdeki süslü ve etkileyici vazoların nasıl yapıldığına akıl erdirememiştir (Berdimuhamedov, 2017:124).

Porselen kumaştan başka da Merv pazarlarında yine Çinlilerin getirmiş olduğu civa kökü, geyik boynuzu, mısyak, çeşitli bitkiler ve kozmetik yağlarından hazırlanan ilaçlar vs. da satılmıştır (Berdimuhamedov, 2017:124-125). Merv pazarında yer alan Hintlilerin dükkânlarında ise kaşmir, Türk ipekleri ve diğer çeşitli kumaşlar satılmıştır. Merv pazarlardan sadece Büyük İpek Yolu'ndan geçerek gelen kervanların getirdikleri ürünler değil, kendi yerli ürünleri de satılmıştır (Berdimuhamedov, 2017:123-124). Bu pazarlarda Merv'de üretilen koyun derisi, tüy yastıklar, gümüşten işlenen at takımları, ok, yay, mızrak, ağaçtan ve metalden yapılan ev eşyaları vs. ön sıralarda yer almıştır (Berdimuhamedov, 2017:125). Türklerin Çinlilerden yapmayı öğrendiği renkli camlar, nefis ipekler, pamuk çiğidi, tedavi merhemleri de Merv pazarında satılmıştır (Berdimuhamedov, 2017:125).

Merv pazarında esas olarak pamuk ipliğinden dokunan kumaşlar çok olmuştur. Yerel ustalar kumaşların çeşitlerinden sultanlara ve resmî yetkililere kıyafetler dikmişlerdir.

Hintlilerin dükkânlarında kaşmir ve Türk ipekleriyle birlikte çok kaliteli begres mavut³⁵ kumaşlar da bulunmuştur. Merv pazarlarında Farsların ürünleri, Türkmenistan'ın Hazar eteklerindeki ilçelerden getirilen ürünler de olmuştur (Berdimuhamedov, 2017:122).

³⁵ Düz dokunmuş yün kumaşa denmekte olup günümüzde de çok kaliteli ve kullanışlı bir kumaştır.

Sonuç

Orta Çağ'da, Orta Asya'nın en önemli şehirlerinden birisi olan Merv stratejik bir mevkide yer almış ve önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmuştur. Merv, en eski Orta Asya şehirlerinden biri olmakla birlikte, Murgap Nehri'nin eski deltasının çevresindeki tüm ilçelerin adıdır. Ezelden beri, bu bölgeler verimli toprakları ve bol suyu ile insanları kendine çekmiştir. Dünya tarihinde unutulmayacak ve derin bir iz bırakan kâdim Merv, sadece Büyük İpek Yolu'nun önemli ticaret merkezi değil, siyasi, ilmi, kültürel, medeni, iktisadi ve ekonomik ilişkilerin de merkezi olmuştur.

Tarih içerisinde "Mauru", "Marguş", "Margiyana", "Margiyana Aleksandriyası", gibi isimleri olan Merv şehrinin ne zaman kurulduğu ve ilk yerleşimciler ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Büyük Selçuklar döneminde Merv'in önemi daha da artmış, devletin çeşitli şehirlerinde reformlar yapılmış, Merv'de ticaret gelişmiştir. Merv'de inşa edilen Sultan Kale ve surlar Büyük Selçuklu Devleti'nin gelişimini zirveye ulaştırmıştır. Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları Sirderya'dan Nil'e ve Hazar'dan Akdeniz'e kadar genişlemiştir. Çağrı Bey döneminde idare merkezi olan Merv, Sultan Sancar döneminde başkent statüsüne yükselmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde eğitime de çok büyük önem verilmiş, medrese ve kütüphaneler kurulmuştur. Bu kurumlardan Merv'de en çok bilinenleri vezir Nizamü'l-mülk'ün kurduğu Nizamiye medreseleri ve vezir Şerefü'l Mülk'ün kurdurduğu medreselerdir. Medrese içinde yer alan kütüphanelerde ise dönemin âlimleri, tarihçileri, edebiyatçıları tarafından yazılan kitaplar muhafaza edilmiş ve erişime açık olmuştur.

Selçuklular döneminde çıkan isyanlar ve taht kavgaları Merv'i her yönden çok etkilemiştir. Fetret döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nde duraklama dönemi olmuştur. Bu ise ileride devletin yıkılmasına zemin hazırlayacak etkenlerin başında gelmiştir.

2016 yılından beri devam etmekte olan "Sultan Alp Arslan'ın Kayıp Mezarı" çalışmaları Merv'de yapılmaktadır. Uzun zamandır devam eden bu çalışmalar neticesinde bazı bulgular elde edilmiş olsa da Sultan Alp Arslan'ın mezarına ulaşılammıştır.

Merv şehri, Türk tarihi açısından olabildiğince iyi araştırılması gereken bir medeniyet merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz bu çalışmamızı yaparken Orta Çağ Merv tarihine ve kültürüne erişebildiğimiz kaynak ve araştırma eserleri çerçevesinde ışıktutmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Agacanov, S. (1991). *Gosudarstvo Selcukov i Srednaya Aziya v XI-XII vv.* Moskva: Nauka.
- Agacanov, S. G. (1973). *XI-XII. Asırlarda Selcukitler ve Turkmenistan.* Aşgabat: Ilım.
- Ahmedov, A. (1992). *Gadimiyetin yanı ılmı-populyar oçerkler.* Aşgabat: Magarif.
- Aka, İ. (1989, Şubat). Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler. *Türk Kültürü Dergisi*, XXVII(310).
- Atayev, S. (2015, Fewral). Soltan Sanjar-Sahawatly Soltan. *Atavatan Türkmenitan Halkara Žurnal*(06), s. 88-99.
- Atçeken, Z., & Bedirhan, Y. (2012). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyyeti Tarihi.* Konya: Eğitim Yayınevi.
- Babayeva, A. (2004). İsgendergala. A. DURDIYEVA içinde, *Türkmen Galalary Hakyndaky Rovayatlar.* Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gullugy.
- Baçinskiy, N. (1939). *Arhitekturniye Pamyatniki Turkmenistana.* Moskva-Aşgabat: Nauka.
- Balakayev, D. (1974). *Türkmenistanın arhitektura yadigarlikleri.* Leningrad: Leningrad Tipografiyası.
- Balkan, K. (1981). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Adı Anılan İki Ani Parası. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(1), s. 47-55.
- Barthold, V. (1966). *Soçineniya Tom IV.* Moskva: Nauka.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan.* Ankara: TTK.
- Barthold, V. V. (2015). *Orta Asya Türk Tarihi* trc. Hüseyin DAĞ. Ankara: Divan Kitap.
- Bayransähedov, N. (1995). *Danalara Uysan.* Aşgabat: Magarif.
- Berdimuhamedov, G. (2017). *Türkmenistan-Büyük İpek Yolu'nun Kalbi*, trc.Berdi Sarıyev ve diğerleri. Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyat Birim.
- Berdimuhamedov, G. (2017). *Türkmenistan-Büyük İpek Yolu'nun Kalbi C. II*, trc.Berdi Sarıyev ve diğerleri. Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyat Birim.
- Bozkurt, N. (2005). Mıhrıcan. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 39, s. 38-39). İstanbul: TDV.
- Bulut, Z. (Bahar/20177). Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), s. 178-183.
- Can, M. (2016, Aralık). Merv'de İslami ilimlerin Doğuşu (Hicri İlk İki Asır). *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3(6), s. 399-425.

- Can, M. (2016). *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*. (Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya. <file:///C:/Users/User/Downloads/438992.pdf>
- Can, M. (2017). *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri*. Ankara: Gece.
- Cevzî, S. İ. (2011). *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular* terc.Ali Sevim. Ankara: TTK.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Demir, M. (2009). Selçuklular Eğitim Teşkilatı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* S.179, 120.
- Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr. (tarih yok). *el-Bidâye ve'n n-nihâye* C.XII.
- Ebu-l-Kasem Rafdar. (2003). *Merv-Name (Kniga o Merve) Perevod s persidskogo G. Kurbanova*. Aşgabat: Kulturnıy sentr Posolstva İRİ v Turkmenistane.
- El-Cüveynî, A. (2013). *Târîh-i Cihângüşâ*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK.
- el-Hüseynî, N. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's Selçukıyye*. trc. Necatı Lügâl. Ankara: TTK.
- Erdem, İ. (2016). Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092). *TAD*, C.35/S.60, 59-71.
- er-Râvendî, M. (1999). *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, trc.Ahmet Ateş. Ankara: TTK.
- Esin, E. (1976). Merv. *Türk Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24 s, 18-21). İstanbul: MEB.
- Farzam, R.(2016). *Ortaçağ'da Merv Şehrinin Tarihi Coğrafyası*. (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi). Ankara niversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <file:///C:/Users/User/Downloads/428625.pdf>
- Gara Şahyr. (1963). *Merjen Däneler*. Aşgabat: Türken Dövlet Neşiriyatı.
- Gara Şahyr. (1998). Merv-i Cihanşah. K. haz. Cumayev, & A. v. Memmedov *Türkmen Edebiyatı Antolojisi* içinde, (s. 59). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gordlevski, V. (1941). *Gosudarstvo Seldjokov Maloy Azii*. Mozkva: Akademiya Nauk SSSR.
- Gündüz, Ş. (2003). Maniheizm. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt .27, s. 575-577). Ankara: TDV.
- Gündüz, Ş. (2007). Nevruz. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 33, s. 60-61). İstanbul: TDV.

- Halmyradow, A. (2014, İyul 16). Soltan Alp Arslanyn Gözleginde. *Türkmenistan Gazedi*(№193 (27682)), s. 4.
- Hojaniyazov, T. (2007). Seljuklar Döwründe Mervin Yaşayış Jay Binagarligi. *Miras S. 4*, s. 72.
- Hüseynov, G. (2016). Merv Tarihine İlişkin. *Tairihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(15), s. 207-230.
- İbn Battuta Tanci, E. (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi C.I* trc.A.Sait Aykut. İstanbul: YKY.
- İbn Fadlan. (2010). *Seyahatname*, trc Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe.
- İbn Hallikan,. (tarih yok). *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, V, Beyrut Dâru Sâdır
- İbnü'l Esîr. (1991a). *el-Kâmil fi't tarih-İslam Tarihi C. IX*. terc.Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar yayınları.
- İbnü'l Esîr. (1991b). *el-Kâmil Fi't tarih-İslam Tarihi C.X*. trc.Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar yayınları.
- İbnü'l Esîr. (1991c). *el-Kâmil fi't tarih-İslam Tarihi C. XI*.terc.Abdülkerim Özeydın İstanbul: Bahar yayınları.
- İbnü'l-Ezrak. (1974). *Tarihu'l-Fârikî*. nşr. Bedevî Abdullatîf Avvad. Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî, A. (2014). *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (1038-1092)*, trc.Ali Sevim. Ankara: TTK.
- İnan, A. (1944). Materialı po İstirii Turkmen i Turkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan Tarihine ait Materialler). *Belleten, VIII*(31), s. 474-476.
- Jepbarov, R. (2017). *GADIMI MERV Galalar, köşkler, kümmetler*. Aşgabat: Türkmen dövlət neşiriyat gulluğı.
- Jepbarow, R. (2009, Aralık). Eski Merv'deki "Köşk" yapısı. *Türk Dünyası Araştırmaları*(183), s. 611-616.
- Jukovski, V. (1894). *Drevnosti Zakaspiskogo Kraya, Razvalini Starogo Merva*. Sank-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov.
- Jumabayev, H. (2004). *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa. <file:///C:/Users/User/Downloads/148018.pdf>
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Kafesoğlu, İ. (1989). Alp Arslan. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 2, s. 526-530) İstanbul: TDV.
- Kalan, E. (2018). Ortaçağ'ın Büyük İpek Yolu:Doğu Avrupa'yı Asya'ya Bağlayan Ana Ticaret Yolu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*(18/1 Yaz), s. 143-142.
- Kazvînî, H. M.-y. (2018). *Târîh-i Güzîde*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (2011a). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt I, Kuruluş Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köymen, M. A. (2011b). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi c.II İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (2011c). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, C. III Sultan Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Latov, Y. (2010). Veelikiy Şelkoviy Put - Prolog Mirovoy Ekonomiki i Globalizatsii. *İstoriko-ekonomičeskiye issledovaniya* , 123-140.
- Marks, K., & Engels, F. (1957). *Soçineniyi 2-ye izd. Tom. IX*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politicheskoy Litereturi.
- Masson, M. (1969). *Trudi YUTAKE T-XIV*. Aşgabat: İlim.
- Meftah, E. (2003). İstoričeskaayaa Geografiya Murgaba-Merva i Marverruda. *Merv Name (Kniga o Merve)* trc. G.Kurbanova (s. 64-81). içinde Aşgabat: Kulturniy sentr Posolstva İRİ v Turkmenistane.
- Merçil, E. (2011). *Büyük Selçuklu Devleti*. Ankara: Nobel.
- Muradov, R. (2018). Dandanakan Nakanune Novıh Otkritiy. *Turkmenistan Mejdunaroddnıy Jurnal*(N 7-8), s. 160-161.
- Nemseva, N. B. (2007). İstoki Medrese Sredney Azii. *Rol goroda Samarkanda v istorii mirovogo kulturnogo razvitiya* (s. 235-241). Taşkent-Samarkand: AFY.
- Nosilov, K. D. (2015). *Merv Seyahatnamesi*, trc Ahmet Nerni. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- O'Donovan, E. (1998). *Merv*, trc.D.Karadurdiyeva;B.Kamenkoviça. Aşgabat: Ruh.
- Öngül, A. (2016). *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Çamlıca.
- Orazberdiyev, R. (2018). *Merv Şehrinin-Şehristan'nın Kuruluşu ve Gelişimi (Arkeoloji Raporlarına Göre)*. <file:///C:/Users/User/Downloads/532523.pdf>
- Orazgylyjov, Y. (2015/2). Gadymy Merw Beyik Seljuklar Zamanında. *Miras*, 71-82.

- Özaydın , A. (2001). el-Kamil. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 24, s. 281-283). İstanbul: TDV.
- Özaydın, A. (2004). Melikşah. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 29, s. 54-57). Ankara: TDV.
- Özaydın, A. (2009b). Sultan Sencer. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 36, s. 507-511). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Özaydın, A. (2011). Tarih-i Güzide. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 40, s. 82-83). İstanbul: TDV.
- Özaydın, A. (2017/1). Arapça Kaynaklara Göre Sultan Alp Arslan'ın Ölümü ve Defnedildiği Yer. *Tarih Dergisi*(65), s. 19-28.
- Özaydın, A. (Bahar/2018). Nizamülkülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *USAD Dergisi*(8), s. 1-31.
- Özaydın, A. (Bahar/2018, 8). Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *USAD*, s. 1-31.
- Özgüdenli, O. (2004). Merv. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 29, s. 221-223). Ankara: TDV.
- Özgüdenli, O. G. (2013a). *Yokolan Bir Ortaçağ Şehit Merv, Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs.
- Özgüdenli, O. G. (2013b). *Selçuklular C. I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM.
- Pilyavski, V. (1948a). *Sirsoviye Soorujeniya Drevnego Merva*. Moskva: Akademiya Arhitekturi.
- Pilyavski, V. (1948b). *Arhitektura Drevnego Merva*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Piyadeoğlu, C. (Bahar/2018). Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi. *USAD Dergisi*(8), s. 124-135.
- Pugaçenkova, G. (1958). *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Turkmenistana Porı Rabovladieniya i Feodalizma*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Pugaçenkova, G. (1982). *Drevniy Marı*. Aşgabat: Nauka.
- Pugaçenkova, G. A. (1967). *İskusstvo Turkmenistana*. Moskva: İskusstvo.
- Pugaçenkova, G. A. (1991). Merv Epohi Seldjukidov Kak Sentr Vostochnohorosanskoy Şkolı Zodçestva, Kulturnıye Vzaimodeystviya i Svyazi, tezi s dokladov. A. N. TSSR

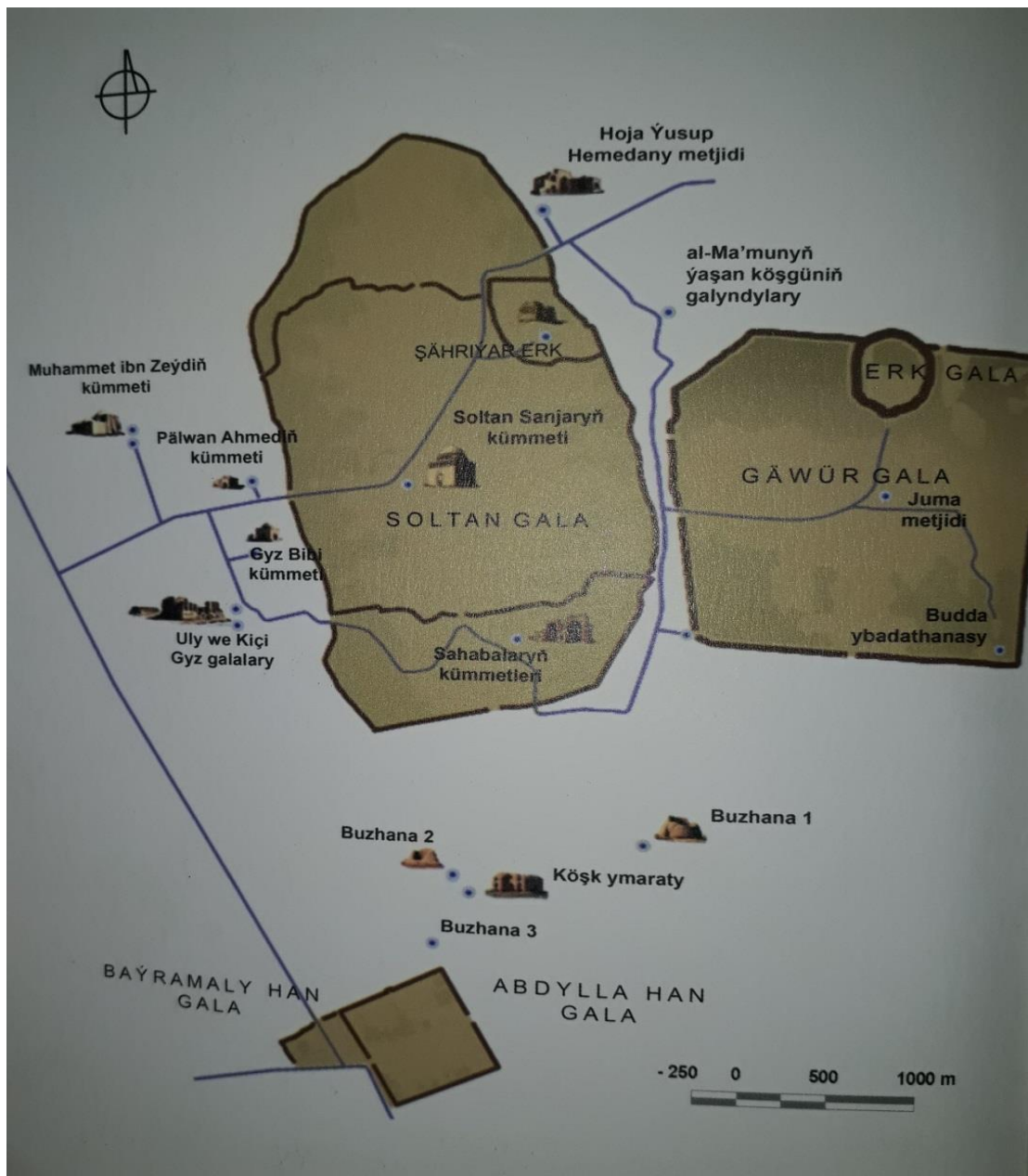
- içinde, *Merv V Drevney i Srednevekovoy İstorii Vostoka II* (s. 8-10). Aşkabat: Aşkabat İlim.
- Pugaçenkova, G., & Rempel, L. (1965). *İstoriya İskusstv Uzbekistana*. Moskva: İskusstvo.
- Richthofen, F. F. (1877). *China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien Berlin*. Berlin.
- Sayan, Y. (1999). *Türkmenistan'daki Mimari Eserler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.
- Şeşen, R. (1993). Caml'ü't Tevarih. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 7, s. 132-134). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Sevim, A. (1993). Çağrı Bey *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 8, s.183-186) İstanbul: TDV.
- Sevim, A. (2009). Sıbt İbnü'l Cevzi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 37, s. 87-88). İstanbul: TDV.
- Sevim, A., & Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: TTK.
- Soltanmuradov, G. (2003). Eski Merv Çevresine Felsefi Açısından Bir Bakış. *Bilig*, S.27, Güz, s. 2-18.
- Söylemez, M. (2015/Güz). Merv Harabeleri ve Türkmenistan. *İslami İlimler Dergisi*, 10(2), s. 187-207.
- Söylemez, M. M. (2006). "Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar", *İslam Şehirleri Üzerine Makaleler*. Çorum: Çorum Belediyesi.
- Struve, V., Borovkov, A., Romaskeviç, A., & İvanova, P. (1938). *Material Po İstorii Turkmen i Tyrkmenii. Tom II*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Sudakov, S. (1935). *Arhitektura Seldjukov Sredney Azii No 10*. Taşkent: Sosaliçeskaya Nauka i Tehnika.
- Sultanmuradov, G. (2002). Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı. H. v. Güzel, *Türkler Ansikoprdisi* içinde (Cilt. 8, s. 862-865). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *Türk Diyanet Fakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 36, s.365-377). İstanbul: TDV.
- Sümer, F. (2012). Tuğrul Bey. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 41, s. 344-346). İstanbul: TDV.
- Tan, O. (2000). *Merv*. Ankara: TÜRKSAV.

- Tokan, Ö. (2018, Mart). Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezirleri. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*(1), s. 1-9.
- Tolstov, S. (1948). *Drevniy Horezm*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Tosun, n. (2013). Yûsuf el-Hemedânî. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 44, s. 12-13). İstanbul: TDV.
- Turan, O. (1968). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- (2004). *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 4, s. 118). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı .
- Usta, A. (2016, Aralık). Merv Şehri ve Sultan Alp Arslan'ın Mezarı Üzerine Mülâhazalar (X. ve XIII. yy. Tarih-Coğrafya Kaynaklarının Karşılaştırılması). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*(225), s. 9-17.
- Uyanık, V., & Aksoy, Y. (2013). *Tarihteki Ünlü Savaşlar ve Antlaşmalar*. İstanbul: SiyahBeyaz.
- Yazar, N. (2017/1). Bir Şehrin Serüveni: Büyük Selçuklular Döneminde Merv'in Siyasi Tarihi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cilt 16, Sayı.31*, s. 151-173.
- Yazar, N. (2017/1). Bir Şehrin Serüveni: Büyük Selçuklular Döneminde Merv'in Siyasi Tarihi. *16*(31), 151-173.
- Yazberdiyev, A. (1998). *Eski ve Kütüphaneleri*. haz.Ahmet Karaataş. Ankara: Milli Kütüphane.
- Yazberdiyev, A. (2015, Fewral/06). Beyik Soltan Togrul Beg ve Medreseler. *Ata Vatan Türkmenistan Uluslararası Dergisi*, s. 100-107.
- Yazberdiyev, A. (2015a, Oktyabr). Merwin Orta Asyrlar Döwründaki Kitaphanalary "Nyzamiye" Kitaphanasy. *Atavan Türkmenistan Halkara Jurnal*(12), s. 104-116.
- Yazberdiyev, A. (2015b, Fewral). Beyik Soltan Toğrul Beg ve Medreseler. *Ata Vatan Türkmenistan Uluslararası Dergi*(06), s. 100-107.
- Yazıcı, N. (2009). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV.
- Yeşilyurt, Z. (2018). *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1557'ye Kadar)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). <file:///C:/Users/User/Downloads/530050.pdf>
- Zaparojets, V. (2011). *Seldjuki*. Moskva: Voennoe İzdatelstvo.
- Zasipkin, B. (1948). *Arhitekturniye Pamyatniki Sredney Aziyi*. Moskva: Akademiya Arhitekturi SSSR.

Ekler

EK 1 Türkmenistan Cumhuriyeti Haritası

EK 2 Merv'in Haritası (Jepbarov, 2017:kapak sayfası)

EK 3 Sultankale Sur Duvarı Güney Cephesi (Jepbarov, 2017:37)

EK 4 Şehriyar Erk Kale Batı Cephesi Duvarı (Jepbarov, 2017:38)

EK 5 Şehriyar Erk Kaledeki Selçuklular Köşkü Doğu Cephesi (Jepbarov, 2017:40)

EK 6 Şehriyar Erk Kalesindeki Divanhane Kuzey ve Batı Cepheleri (Jepbarov, 2017:39)

EK 7 Hoca Yusuf Hemedani Camisi Girişı (Jepbarov, 2017:63)

EK 8 Hoca Yusuf Hemedani Camisi (Jepbarov, 2017:64)

EK 9 Hüdanazar Evliya Türbesi Doğu Cephesi (Pugaçenkova, 1958:311).

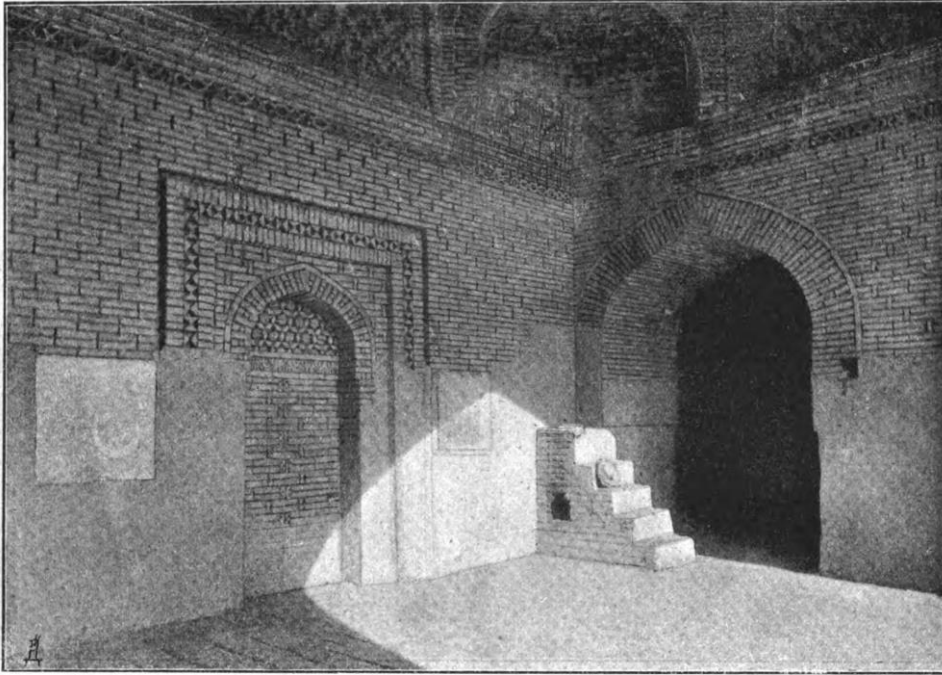
EK 10 Kız Bibi Türbesi günümüzde (Jepbarov, 2017:54)

EK 11 Muhammed İbn Zeyd Türbesi Kuzey Cephesi (Jepbarov, 2017:41)

EK 13 Talhatan Baba Cami (Jepbarov, 2017:78)

EK 14 Talhatan Cami İç Cephesi (Jukovski, 1894:184)

EK 15 Sultan Sancar Türbesi Restorasyon sonrası

EK 16 Sultan Sancar Türbesi'nin Mimarının Adı Yazılı Taş (Jepbarov, 2017:50)

EK 17 Sultan Sanjar Türbesi Kubbesi İç Görünümü (Jepbarov, 2017:47)

EK 18 Sulu Tepe Kervansarayı 1950 (Pugaçenkova G. , 1958:222)

EK 19 Buzhane (Jepbarov, 2017:70)

EK 20 Buzhane (Jepbarov, 2017:74)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı : Ovacan ANNANYYAZOVA

Doğum Yeri ve Yılı : Türkmenistan/26.05.1992

Yabancı Dili : Rusça, Fransızca, İngilizce

E-posta : ovadannazarovna@gmail.com

Taranmış
Fotoğraf (isteğe bağlı)
(3.5cm x 3cm)

Eğitim Durumu

Lisans : Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Fransızca Öğretmenliği

Yüksek Lisans : Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tarih
Ana Bilim Dalı

©2020 Ovadan ANNANYYZOVA

